

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему:

«Голодомор як геноцид українського народу»

Виконала: студентка V курсу
заочної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Іщенко Таїсія Геннадіївна

Керівник: к.і.н., доцент
Любавський Роман Геннадійович

Рецензент:

Харків – 2023

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Передумови Голодомору.....	13
Розділ 2. Голодомор 1932-1933 років.....	29
Розділ 3. Визнання голодомору геноцидом в Україні і світі.....	45
Розділ 4. Політика пам'яті про Голодомор 1932-1933 в незалежній Україні..	63
Висновок.....	78
Резюме.....	81
Список джерел і літератури.....	83

ВСТУП

Актуальність теми полягає у тому, що вона репрезентує злочинну діяльність радянського режиму на українських землях. Голодомор 1932-1933 р. – одна з найбільших трагедій ХХ століття, яка призвела до смерті мільйонів українців в результаті штучно створеного голоду. Саме тому Голодомор став символом злочинів тоталітарного режиму в Україні. Ця трагедія є нагадуванням про те, наскільки важливо боротися за свободу та демократію, та про необхідність поваги до прав людини та національної гідності. Голодомор став предметом злочинів проти людства та геноциду, що було визнано кількома країнами та міжнародними організаціями. Пам'ять про Голодомор має важливе значення для українського суспільства. Ця трагедія стала частиною національної ідентичності та символом національної боротьби із режимом.

Окрім того в сучасному публічному та академічному середовищі досі тривають палкі дискусії щодо чисельності загиблих. Не випадково, що один із найбільш помітних та гучних скандалів щодо факту академічної не доброчесності та відвертої фальсифікації історичних даних останніх років пов'язано саме з працею про Голодомор 1932-1933 рр. Мова йде про публікацію "Геноцид українців 1932–1933 за матеріалами досудових розслідувань", видану співробітниками Національного музею Голодомору-геноциду. Автори цієї праці (Олеся Стасюк та ін.) намагаються завищити чисельність жертв Голодомору до 10 млн осіб і більше. Натомість визнаною в історіографії є оцінка у 3-4 млн. осіб. Не маючи на меті розкривати деталі цього конфлікту, слід відзначити його показовість. Голодомор все ще є національною травмою, яку український народ зазнав за часи радянського режиму. Разом із тим, незважаючи на те, що існує велика кількість джерел та спеціальних праць, які є доступними у мережі дискусії щодо теми не вщухають. Більше того, ця тема часто політизувалася та була інструментом

політичної боротьби та наріжним каменем і сторичної політики окремих політичних сил.

Об'єктом дослідження є Голодомор 1932-1933 р.

Предметом дослідження є цілеспрямована політика радянської влади щодо створення голоду, визнання цієї політики геноцидом українського народу та його репрезентація в історичній пам'яті

Хронологічні межі в охоплюють період 1932-2019 рр. Нижня хронологічна межа зумовлена початком хлібозаготівельних компаній, штучного голоду в УСРР у 1932 р. Верхня хронологічна межа зумовлена завершенням каденції президента П. Порошенка та його культурної політики щодо Голодомору.

Географічні межі охоплюють територію УСРР

Метою роботи є вивчення історії Голодомору 1932-1933 років в УСРР, дослідження процесу визнання Голодомору геноцидом та використання його в історичній політиці в сучасній Україні.

Поставлена мета зумовлює поставлення таких дослідних завдань:

- Проаналізувати наявну джерельну базу та історіографію проблеми
- Дослідити передумови та методи впровадження Голодомору радянською владою
- Дослідити процес визнання Голодомору як геноциду Українського народу в Україні та світі
- Проаналізувати практики інструменталізації теми Голодомору в сучасній політиці пам'яті в Україні

Під час написання роботи були використані як загально наукові **методи** (аналізу, синтезу та системності) та спеціально історичні (історико-порівняльний). Важливими для дослідження були підходи зі студій пам'яті (Memory studies). Сутність цього підходу полягає в дослідженні пам'яті як історичного явища, а також вивчення того, як спільноти інтерпретують та передають історичні події через покоління. Це міждисциплінарне поле, яке

включає в себе історію, антропологію, соціологію та інші дисципліни. Memory studies можуть бути корисними при вивченні Голодомору, оскільки дозволяють зрозуміти, як спільноти, що зазнали трагедії, згадують та інтерпретують ці події, як вони передаються з покоління на покоління та як впливають на культуру та ідентичність цих спільнот. В нашому дослідженні ми зверталися до студій пам'яті в контексті аналізу висвітлення політики пам'яті про Голодомор.

Наукова новизна полягає в тому, що у роботі комплексно проаналізовано події Голодомору та їх рецесію у сучасному суспільстві, зокрема в історичній політиці урядів президентів України.

Джерельна база даної теми є доволі широкою і включає у себе законодавчі та актові джерела, справочинну документацію радянських органів влади, джерела особового походження та усноісторичні джерела. Вивчення Голодомору, штучного голоду, що стався в Радянській Україні в 1932-1933 роках, значною мірою спирається на різноманітні архівні джерела. Ці джерела включають листи, документи, звіти та інші матеріали, які були створені як радянськими, так і іноземними суб'єктами під час голоду та після нього. Одними з найважливіших джерел є матеріали створені у радянські часи, які включають у себе звіти та листування радянських чиновників, статистичні дані про хлібозаготівлі та виробництво зерна, а також записи про розподіл продовольства та допомоги. Не менш важливими для аналізу даної теми є свідчення іноземних авторів, до яких входять звіти, листування дипломатів різних країн. Вагоме значення для вивчення теми Голодомору грають архіви української діаспори та неурядових організацій, таких як Українсько-канадський дослідницько-документаційний центр, містять цінні матеріали, пов'язані з Голодомором, зокрема свідчення очевидців, фотографії та листування.

Архівні джерела також дозволяють дослідникам простежити міжнародну реакцію на Голодомор та зусилля громад української діаспори, спрямовані на підвищення обізнаності про голод та визнання його геноцидом.

Особисті свідчення та листи тих, хто пережив Голодомор, дають уявлення про досвід тих, хто пережив голод, а також про те, як люди справлялися з кризою та реагували на неї. Ці джерела є особливо цінними для розуміння соціального та культурного впливу голоду на українське суспільство. Архіви радянського уряду містять матеріали, пов'язані з пропагандистськими кампаніями, покликаними зобразити голод як стихійне лихо, а не штучну кризу. Це включало використання плакатів, газетних статей та інших засобів масової інформації для применшення тяжкості голоду та зображення радянського уряду як такого, що вживає заходів для надання допомоги.

Останніми роками було докладено значних зусиль, щоб оцифрувати та зробити більш доступними архівні матеріали, пов'язані з Голодомором та іншими аспектами української історії. Однією з провідних організацій, залучених до цієї роботи є Український інститут національної пам'яті, який працює над оцифруванням широкого спектру історичних матеріалів, пов'язаних з Україною, включно з документами, що стосуються Голодомору. Цифровий архів Інституту, який називається "Віртуальний музей Голодомору", містить велику кількість матеріалів, пов'язаних з голодом, включаючи фотографії, документи та особисті розповіді тих, хто пережив Голодомор.

Архівні джерела містять широкий спектр матеріалів, які дають уявлення про природу та наслідки цієї трагедії. Урядові та адміністративні документи включають офіційні документи, створені радянським урядом та іншими державними установами, а також документи, створені місцевими органами влади та адміністративно-територіальними одиницями. Вони містять багато інформації про політику та рішення, що призвели до голоду, а також про реакцію урядовців на кризу.

Вирізки з різних іноземних газет дають уявлення про те, як Голодомор сприймала світова спільнота та українські діаспори в світі. Вони містять розповіді журналістів, дипломатів та очевидців з перших вуст, які повідомляли про голод та його руйнівні наслідки для українського населення. Вони також

показують, як різні країни реагували на голод. Деякі країни, такі як США та Канада, Болгарія, Польща надавали гуманітарну допомогу Україні, тоді як інші, наприклад, союзники Радянського Союзу, заперечували існування голоду.¹

Документи, що містять зведення виконання планів висвітлюють роль центрального планування в радянській економіці, яке було ключовим фактором у виконанні плану. Урядовий підхід до централізованого планування надавав пріоритет індустріалізації та експорту, часто на шкоду сільськогосподарському виробництву та добробуту населення, що безпосередньо призвело до голоду на Українських землях.²

Особисті свідчення та спогади пропонують унікальний погляд на Голодомор, розповідаючи про досвід тих, хто пережив голод, і тих, хто став свідком його впливу на їхні громади. Ці джерела включають щоденники, листи та спогади, написані тими, хто пережив Голодомор, а також розповіді гуманітарних працівників, журналістів та інших осіб, які документували тогочасні події.³

Документи, пов'язані з діяльністю громадянських комітетів рятунку проливають світло на зусилля осіб та організацій, спрямовані на надання допомоги жертвам Голодомору. Документи, пов'язані з діяльністю комітетів рятунку, містять інформацію про фінансування, персонал та розподіл допомоги. Вони також дають уявлення про виклики, з якими стикалися ці комітети, зокрема, про спроби радянського уряду заблокувати надходження допомоги в Україну та про небезпеки, з якими стикалися ті, хто брав участь у допомозі.⁴

Історіографія Голодомору еволюціонувала з часом, відображаючи зміни політичного та ідеологічного ландшафту в Україні та світі. Перші описи

¹Вірізки із закордонної преси про голодомор в Україні за 1933 рік

²Довідка "Зведення виконання плану здачі на експорт за 1933 рік по Центральній чорноземній області"

³Щоденник Олександри Радченко - очевидця подій Голодомору 1932-1933 років в Україні

⁴Звернення Громадянського комітету рятунку до повітових комітетів та УНДО

голоду були створені західними вченими, які мали доступ до українських емігрантських громад та їхніх архівів. Ці дослідження зосереджувалися на документуванні масштабів голоду та чинників, що його спричинили. Серед найвпливовіших ранніх праць можна назвати роботу Роберта Конквеста "Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор"⁵ та Джеймса Мейса "Комунізм і дилеми національного визволення: Націонал-комунізм у Радянській Україні, 1918-1933".⁶

У пострадянську добу дослідження Голодомору перемістилося до української історіографії. Українські науковці отримали доступ до архівів і змогли проводити дослідження, які раніше були неможливими за радянської влади. Їм також довелося зіткнутися з конкуруючими інтерпретаціями Голодомору, деякі з яких були сформовані політичними міркуваннями.

Одним із найбільш суперечливих питань в історіографії Голодомору є питання намірів. Одні вчені стверджують, що голод був цілеспрямованим актом геноциду, інші - що він став результатом поєднання низки чинників, серед яких неврожаї, погане управління економікою та непередбачувані наслідки колективізації. Ці дебати мають політичний підтекст, оскільки український уряд використовує вищі цифри, щоб підкріпити свої твердження, що Голодомор був навмисним актом геноциду.

Однією з помітних подій останніх років стала поява нових архівних джерел, які проливають світло на Голодомор. У 2010 році Україна розсекретила велику кількість документів, пов'язаних з голодом, включаючи звіти радянської таємної поліції та інших державних установ. Ці документи дозволили по-новому поглянути на масштаби та жорстокість голоду, а також на реакцію радянського уряду на нього.

За роки, що минули з часу публікації цих ранніх праць, було проведено чимало досліджень Голодомору на основі низки архівних джерел та усних

⁵Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор. 1986

⁶Mace, James Earnest. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933 - 1981

історій. Одним з найважливіших україномовних джерел про голод є 10-томна праця "Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки"⁷ за редакцією Станіслава Кульчицького, опублікована у 2003 році. До збірки увійшли есе провідних українських істориків, які, спираючись на архівні джерела та усні історії, досліджують причини та наслідки голоду. Збірник також містить детальний аналіз демографічних наслідків голоду, за оцінками якого в Україні загинуло від 3,3 до 3,9 мільйона людей.

Одна з ключових дискусій у літературі про Голодомор є проблема визначення кількості жертв. Дослідники поділилися на два табори, одні вважають, що кількість жертв була від 7 до 10 млн. осіб, а інші притримуються думки, що кількість перебуває в діапазоні 3,98 – 5 млн. жертв. Одним з яскравих прикладів підтримки варіанту з більшою кількістю жертв є генерал СБУ М. Герасименко, який у своєму дослідженні «Геноцид українців 1932-1933 років за матеріалами досудових розслідувань» зазначає, що кількість жертв Голодомору була 10,5 млн. чоловік з урахуванням Кубані та Дону. На противагу цій думці виступає історик Г. Єфименко, який вважає, що кількість жертв у 7-10 млн. чоловік значно завищена. Також історик висловлює свою думку стосовно того, що Голодомор дійсно є геноцидом і тяжким злочином Кремля, але задля цього не потрібно збільшувати кількість жертв. Тож Єфименко вважає правильним оцінити кількість жертв у 3,94 млн., разом з ненародженими у ці роки дітьми загальна кількість становить 4,5 млн. осіб.

Не менш популярною дискусією є те, якою мірою голод був цілеспрямованим актом винищення, а не результатом хибної політики та поганого управління. Деякі вчені, такі як Конквест та Епплбаум, стверджують, що голод був цілеспрямованим актом геноциду, спрямованим на те, щоб зламати опір українських селян колективізації та радянській владі. Інші, такі як Плохій, Клід і Мотиль, стверджують, що хоча голод, безумовно, був

⁷Кульчицький С. В.. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003.

техногенною катастрофою, немає достатньо доказів, щоб зробити висновок про те, що це був навмисний акт винищення.

"Голодомор 1932-1933 років в Україні: Суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст" Володимира Сергійовича Сірополка⁸ - це ґрунтовна і добре досліджена книга, яка досліджує історичний контекст та культурні наслідки штучного голоду, що спустошив Україну на початку 1930-х років. Книга містить ретельний аналіз політичних та економічних чинників, що призвели до Голодомору, включаючи примусову колективізацію сільського господарства радянським урядом та конфіскацію зерна в українських селян. Сірополко також досліджує роль Сталіна та інших радянських лідерів у голоді, а також пропагандистську машину, яка використовувалася для приховування масштабів трагедії від зовнішнього світу. Окрім політичного аналізу, книга також досліджує культурні та мистецькі реакції на голод, включаючи літературу, музику та візуальне мистецтво. Сірополко досліджує вплив Голодомору на українське суспільство і культуру в наступні десятиліття, включаючи психологічні травми. У книзі детально описано міжнародну реакцію на Голодомор, зокрема зусилля української діаспори, спрямовані на підвищення обізнаності про трагедію та визнання Голодомору геноцидом. Автор досліджує способи, якими радянський уряд намагався приховати інформацію про голод і маніпулювати суспільним сприйняттям трагедії, в тому числі за допомогою пропаганди і цензури.

У книзі "Картографування великого голоду"⁹ Сергій Плохій подає всебічний аналіз голоду та його впливу на українське суспільство. Одним з вагомих аспектів цієї книги є глибина дослідження, яке провів Плохій. Спираючись на архівні джерела та широкий спектр вторинної літератури, він детально описує причини та наслідки голоду, а також міжнародну реакцію на трагедію. Підхід Плохія є міждисциплінарним, поєднуючи історичний,

⁸Сірополко В. С. Голодомор 1932-1933 років в Україні. Київ, 2018.

⁹Плохій С. Картографування великого голоду. Кембридж, 2016.

політичний та культурний аналіз, щоб забезпечити нюансоване розуміння Голодомору. Він також приділяє значну увагу тому, як пам'ятають і вшановують пам'ять про голод в Україні та за її межами, підкреслюючи незмінну важливість цієї події для української національної ідентичності. Окрім ґрунтовного дослідження Голодомору, Плохій також надає глибокий аналіз політичного та соціального контексту, в якому стався голод. У книзі використано просторовий аналіз для картографування наслідків голоду по всій Україні, завдяки використанню карт та інших візуальних засобів автору вдається проілюструвати масштаби голоду і його регіональні відмінності.

В своїй книзі "Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини та наслідки"¹⁰ Олексій Артух приділяє значну увагу способам, якими радянський уряд намагався приховати масштаби трагедії, в тому числі за допомогою пропаганди та цензури. Він також досліджує ширший історичний контекст, в якому стався Голодомор, коріння радянської аграрної політики, включаючи колективізацію сільського господарства та придушення приватного підприємництва. Артух також аналізує міжнародну реакцію на Голодомор, зокрема зусилля української діаспори, спрямовані на підвищення обізнаності про трагедію та визнання Голодомору геноцидом. Детально описується те, як голод вплинув на родинні стосунки, гендерні ролі та культурні звичаї людей, які пережили Голодомор.

"Червоний голод: Війна Сталіна проти України"¹¹ Енн Епплбом спирається на архівні дослідження та інтерв'ю виживших, надає детальне і нюансоване розуміння факторів, що призвели до голоду, та його впливу на українське суспільство. Епплбом досліджує роль радянської аграрної політики, включаючи примусову колективізацію сільського господарства та вилучення зернових запасів, у загостренні голоду. Вона також досліджує роль

¹⁰ Артух О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003.

¹¹ Епплбом Е. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. 2017.

пропаганди та цензури у формуванні громадського сприйняття голоду як в Україні, так і за кордоном.

У книзі також представлено потужний портрет людських жертв Голодомору. Еплбом розповідає історії окремих українців, які постраждали і померли під час голоду, а також про те, як голод вплинув на родинні стосунки, соціальні норми та культурні практики. Автор досліджує зусилля українських діаспор, спрямовані на підвищення обізнаності про трагедію та вимогу визнання Голодомору геноцидом. Вона також аналізує реакцію іноземних урядів, зокрема Сполучених Штатів і Великої Британії, та роль журналістів та інших спостерігачів у документуванні Голодомору. Енн Еплбом заглиблюється в культурний та психологічний вплив Голодомору на суспільство, описує, як голод зруйнував традиційні соціальні та культурні норми. Вона також досліджує довгострокові психологічні наслідки голоду для тих, хто пережив його, включаючи почуття провини, ПТСР і синдром жертви, а також вплив на наступні покоління. Крім того, авторка висвітлює ширші геополітичні наслідки Голодомору, зокрема, з точки зору відносин України з Росією. Вона показує, як спадщина голоду формує політичну та культурну ідентичність України, а також її відносини з Росією донині.

Робота складається зі вступу, двох розділів та списку літератури.

РОЗДІЛ 1. ПЕРЕДУМОВИ ГОЛОДУ

Загалом наукові праці про голод 1932-1933 рр. в Україні, створені за останнє десятиліття зосереджені на наростанні проблем із збором зерна з урожаю 1932 р., кульмінацією яких став голод і людські втрати навесні 1933 р. У 1932 р., відбулася колективізація та ліквідація «куркулів», посівна кампанія та адміністративна реформа республіки (1932–1933 рр.) — перехід від окружної системи до обласної (новоствореної) та районної. В Україні реформа припинила відносно тісні контакти між лідерами округу та керівниками району, збільшивши прірву між чиновниками в селах і містах. Кульчицький стверджує, що Чубар виступав проти реформи: «Голова українського уряду В. Чубар не схвалював цієї реформи, особливо під час сільськогосподарського сезону. Проте українська влада мусила виконати рішення XVI з'їзду партії про скасування округів.¹²

З вересня 1930 року Україна складалася з 503 адміністративних одиниць, якими керували з Харкова: Молдавської АРСР, 18 міст, підпорядкованих центру, і 484 сільських районів¹³. Структурні реформи припали на переломний час, коли створювалися колгоспи, для чого керівництво та контроль з боку республіканського партійного керівництва на всіх рівнях набули надзвичайного значення. Проте реформи виключили пильну увагу до проблемних територій, оскільки багато регіональних органів влади не могли або не бажали відвідувати всі райони, особливо віддалені від регіональних (обласних) центрів і основних населених пунктів. У деяких випадках вони навіть могли не знати, що деякі райони тепер перебували під їхньою юрисдикцією.

Місцева влада не забезпечила якісну обробку зерна з минулого року, що призвело до втрати близько половини врожаю. Нове керівництво (після циклу

¹² Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. «Сталін і радянський голод 1932-1933 років: відповідь Еллману» 2006. С. 17

¹³ Кульчицький С. В. «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33». 2006. С. 9

чисток) не змогло виправити ситуацію і визначило норми зерна в колгоспах залежно від розміру присадибної ділянки до вступу в колгосп. Помилки призвели до шокуючих результатів і було зібрано лише 2,9% насіннєвого матеріалу. За «правий опортунізм під час хлібозаготівель» звільнено одного секретаря райкому партії, а також голову ревізійної комісії. Геращенко з Уманського району відзначає високий потік кадрів і від'їзд із сіл найбільш здібних людей. У деяких районах діти заміняли дорослих, які працювали в полі.¹⁴

У Харкові секретар обкому партії Роман Терехов доповідав лідеру КПУ Станіславу Косіору, що важка ситуація в районах загрожує польовим роботам, затримує підготовку полів і готовність до жнив. У багатьох господарствах основною проблемою були прогули — близько 50% фермерів не виконували жодних робіт. Близько 11,7 тис. га цукрових буряків не були оброблені, і врожай можна було вважати втраченим. Однією з рекомендацій було дати трохи зерна колгоспникам, які інакше, ймовірно, вкрали б озимі. У деяких районах влада посилялася на так звану «коров'ячу істерію»: селяни забирали корів із колгоспів і молочних ферм. Крім того, зростала кількість заяв про вихід із колгоспів. У деяких районах селяни почали вивозити з них коней. Інші викрадали в колгоспах сільськогосподарський інвентар, щоб створити власні господарства. У протистоянні селяни погрожували владі вилами.¹⁵

Щодо загальної ситуації в сільському господарстві Української РСР, то влітку 1932 року було колективізовано 70% господарств і 76% землі, хоча очевидно, що багато колгоспів існували більше на папері. Колгоспи України могли орендувати техніку з 477 машинно-тракторних станцій, що мали 18 700 тракторів. Починаючи з 1920-х рр. хлібозаготівельна норма зростає: у 1926 р. Україна поставила державі 260 млн. пудів зерна. У 1929 р. було встановлено цифру в 300 млн. при плані 364 млн. до 1930 р. і, що нереально, майже 440 млн. до 1931 р. Оскільки Україна не впоралася з останньою цифрою і надала

¹⁴ Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. 2007. С. 22

¹⁵ Кульчицький С. В. «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33». 2006. С. 11

державі лише 395 млн. пудів, Радянська влада зменшила норму хлібозаготівлі 1932 р. до 356 млн.¹⁶ Проблема полягала в тому, що близько двох мільйонів гектарів полів не було засіяно. Терехов зазначав, що план у 356 млн. пудів був створений не з повітря, а базувався на ґрунтовному аналізі економічного становища в Україні, проте люди похилого віку були байдужі, бо за таку роботу могли отримати лише половину трудовдя.

Тривожне зменшення поголів'я тяглової худоби, особливо коней, позначилося на здатності селян до ведення господарства. У Вінницькій області, як Алексєєв доповідав Косіору на початку квітня 1932 р., у Бабанському, Пільсовському та Уманському районах загинуло понад 5500 коней. У Тальнівському районі (Київська область) взимку і наприкінці весни в деяких селах загинуло 10–30% коней. За його словами, коней годували соломою через відсутність кращої їжі. За повідомленнями, близько 35% живих коней були непридатними для роботи. Сам Косіор зазначив, що між 1 червня 1931 і 1 червня 1932 року «майже всі» коні в Київській області загинули — близько 203 000, а також 169 000 із 400 000 коней у Одеській області, і 153 тис. у Дніпропетровській. В інших регіонах були села, в яких гинуло 50–60%, а інколи й 90% коней.¹⁷

Трохи краща ситуація була з худобою, вона не гинула в такій кількості. Натомість її було колективізовано примусово, але потім багато з них довелося повернути їхнім первісним власникам. Таким чином, на 1 лютого 1932 року близько 520 000 голів були переселені в колгоспи, але на початку липня до 60 тис повернули. На молочних фермах у фермерів, які раніше мали корів, тепер нічого не було. Тим часом керівники колгоспів — голова сільради та голова колгоспу — мали в своєму розпорядженні достатньо молока. Забій худоби селянами напередодні та під час колективізації був чинником, поширеним для сільськогосподарських районів Радянського Союзу. Девіс і Уїткрофт¹⁸

¹⁶ Robert Conquest *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*. 1984. P. 3

¹⁷ Holodomor, *The Great Famine in Ukraine 1932-1933*. Kiev, 2009. P.12

¹⁸ Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. «Сталін і радянський голод 1932-33 років: відповідь Елману» 2006. С. 5

підраховали, що найбільша загибель коней (25,2%) відбулася в 1931–1932 роках, хоча вони не порівнюють втрати в Україні з іншими регіонами. Цікаво, що коли влада переселяла решту худоби в колгоспи, колгоспні селяни, своєю чергою, масово залишали ці нові ферми, багато хто прямував до міст у пошуках їжі.

Масовий вихід з колгоспів також був явищем загальним, а не специфічним для України. Одне дослідження зазначає, що з кінця 1931 року до весни 1932 року близько 253 400 домогосподарств вийшли з колгоспів, у тому числі з регіонів, які були повністю колективізовані і тому теоретично вважалися стабільними. Автори зазначають, що на цей період також припадає найбільше протестів селян, і що майже половина з них відбулася в Україні (24 тис.), у тому числі терористичні акти та розповсюдження антирадянських матеріалів. Питання актуальне і заслуговує на ознайомлення: чи була особлива загроза стабільності країни з боку України, як вважав Сталін?¹⁹

У багатьох звітах досліджуваного київського архіву йдеться про «антирадянські настрої» та місцеву активність.²⁰ Дуже часто, коли люди вдавалися до активної діяльності, щоб покращити своє становище та уникнути голодної смерті, влада називала їх порушниками порядку та куркулями. Такі дії спостерігаються з кінця 1931 та початку 1932 років. Одним із прикладів найперших протестів стала група жінок в Устимівці (Київська область), які припинили роботу та пішли до сільської ради вимагати зерна. 27 грудня 1931 року на загальних зборах колгоспників йшлося про посівну, але присутні жінки вигукували, що спочатку треба обговорити тему роздачі зерна для вгамування голоду. Одна жінка розплакалася на трибуні. Влада підозрювала, що священик у селі організував інакомислення і є «куркульським ватажком». Один із його однодумців Андрій Іванченко, звернувшись до присутніх, заявив, що комуністична партія в селі не потрібна, а Петровський «захопив Україну».

¹⁹ Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. «Сталін і радянський голод 1932-33 років: відповідь Еллману» 2006. С. 6

²⁰ Вирізки із закордонної преси про голодомор в Україні за 1933 рік. (URI-УГКРУ)

До Косіора був надісланий рукописний лист, у якому лаконічно говорилося: «Яка робота може бути ефективною, коли працівник отримує м'ясну їжу лише один раз кожні десять днів, та й то аж ніяк не гарантовану?»²¹

У доповіді секретаря Славутського району Вінницької області зазначено, що проблеми поширюються і на міські поселення. У ній розповідалося, як кілька селян із колгоспу поблизу польського кордону намагалися вкрати картоплю з ферми. Зазнавши невдачі, вони підійшли до прикордонної застави і вимагали або зерно, або дозвіл на в'їзд до Польщі. 17 травня 1932 року до районного штабу прибула делегація з порцелянових, паперових та інших фабрик і вимагала від районної влади видати постанову про забезпечення їх хлібом. Один із мітингувальників був незадоволений відповіддю і попросив зерна з «скрині війни», оскільки війни не було. На порцеляновому заводі, де працювало 8 тис. робітників, було дві спроби розпочати страйк. Робітники масово відмовлялися з'являтися на роботу. Близько 2000 працівників лісозаготівлі також покинули свої посади, а робота була припинена, що загрожувало виконанню плану. У травні робітники не отримали зерно, незважаючи на направлення начальника відділу постачання в обласний центр (м. Вінниця) для ознайомлення з ситуацією.²²

У Шаргородському районі Вінницької області у 1930 році було чимало випадків заворушень, коли три села виступили проти радянської влади: було вбито заступника голови ГПУ, побито голову окружного уряду. Партійні активісти Шаргородського району, як повідомляється, були слабкими та ненадійними, влада могла довіряти лише двом-трьом особам. Сільського активу не було. Під час хлібозаготівельної кампанії з партійних організацій було виключено 34 члени, 86 оголосили догани. Також влада звільнила третину голів сільрад, а 44% перевели в інші села. У результаті населення з недовірою ставилося до постанов партії та уряду. Не кращою була ситуація в

²¹ Артух О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. С. 18

²² Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. «Сталін і радянський голод 1932-33 років: відповідь Елману» 2006. С. 6

східній Харківській області, де в семи районах надійшло 609 заяв про вихід з колгоспів. Секретар Терехов доносив Косіору про пограбування комор, винокурень, хлібосховищ.²³

Терехов також запропонував аналіз основних джерел опозиції, які поширювали чутки про те, що радянська влада обклала Україну непосильними податками та нереалістичність планів хлібозаготівель. Ці чутки можна було почути всюди — і в установах, і серед спеціалістів, і у вищих навчальних закладах. Питали: відколи селянин з України їздив до Ленінграда по хліб? Відповідь: ніколи. Тому був висновок, що хліб вивезено з України. Такі чутки, на думку Терехова, виходили з трьох основних джерел: по-перше «націоналісти», які скориставшись складною ситуацією розгорнули пропаганду проти ЦК КПУ. Друге джерело – районні працівники, які дійшли висновку, що проблеми виникли через необґрунтованість плану. Третім джерелом був табір «правих опозиціонерів», який заявив про необхідність переоцінки плану. Деякі «товариші» намагалися звалити провину на Центральний Комітет, і особливо на лідера української партії Косіора. Не дивно, що наголос також робився на куркулях, які нібито поширювали пропаганду, яка спонукала консервативних середняків і навіть деяких селян-бідняків висловити невдоволення резолюціями та заходами, прийнятими в сільській місцевості.²⁴

Микола Скрипник, міністр освіти України, стверджував, що збиральна кампанія була предметом гострої класової боротьби. Він спостерігав, як у деяких заможних середовищах селянин важко працював на своїй ділянці, ретельно сіючи на подвір'ї та приватній землі. Він робив це тому, що куркуль наказав йому думати не про добробут самого села, а тільки про себе. Сьогодні під час жнивної кампанії, продовжив Скрипник, була чергова жорстока класова війна. Можна було почути голос куркуля, який закликав колгоспників

²³ Хоменко А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. 2005. С. 31

²⁴ Єлістратова А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: між історичною правдою та політичною міфологією. Київ, 2010. С. 13

не напружуватись і хапати якомога більше.²⁵ Ці коментарі свідчать про вузьку ідеологічну точку зору українського міністра, хоча він був стурбований скрутним становищем України сильніше, ніж більшість партійних лідерів. Зображення антирадянських настроїв не є дивним у часи голоду та хаосу, тим паче після драконівського закону від 7 серпня 1932 р. про захист соціалістичної власності. Навесні та влітку 1932 р. Україна, здається, була головною, але не єдиною турботою центральної влади.²⁶

Головну промову виголосили члени ЦК КПРС Молотов, Каганович і Косіор, після чого відповіли інші делегати. Косіор намагався пояснити катастрофічну ситуацію, яка склалася, але подекуди зустріч переростала в гасла та пропаганду, що мало стосувалася щоденних проблем сільських громад. З іншого боку, з усіх головних лідерів, які виступали, Косіор, здавалося, прийняв найвідвертішу відповідь, хоча ці коментарі були перемежовані ритуальними заявами, найімовірніше тому, що він почувався наляканим присутністю двох представників Сталіна, і він швидко відвернув провину настільки, наскільки це було можливо, до функціонерів нижчого рівня.²⁷

На іншому кінці ієрархії представники району часто давали вставні слова та саркастичні коментарі, або скаржилися на репресивні заходи, вжиті посадовцями з-поза меж села. Косіор та кілька інших доповідачів звернули увагу на одне питання, характерне для республіки 1932 р., а саме на адміністративний перехід до системи країв і районів (областей і районів), який відбувався разом із колективізацією та виселенням із сіл куркулів. Глава

²⁵ Вирізки із закордонної преси про голодомор в Україні за 1933 рік. (URI-УГКРУ)

²⁶ Артух О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. С. 20

²⁷ Єлістратова А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: між історичною правдою та політичною міфологією. Київ, 2010. С. 8

української партії зазначив, що новостворені обласні організації не приділяли належної уваги сільському господарству.²⁸

Ситуацію вдалося виправити в колишньому Одеському окрузі, але великі труднощі виникли в раніше безпроблемних районах, таких як Київська та Вінницька області. Великою проблемою була ізоляція багатьох районів, що означало, що місцеві чиновники не могли безпосередньо їх контролювати. Проте Косіор не запропонував жодних рішень проблем, спричинених реструктуризацією Української РСР, частково тому, що вона все ще тривала і тривала ще багато років після періоду колективізації та голоду, а також безсумнівно тому, що він не мав повноважень ставити під сумнів рішення, прийняті московським центром.²⁹

У другий день конференції до обговорення долучилися інші спікери. Один делегат на ім'я Ананченко прокоментував, що стара адміністративна система округу була кращою за нову. Після ліквідації старої системи, органи планування не мали змоги ефективно контролювати райони. Покладений на Україну план закупівель був здійсненим, але планування на рівні районів було більше схоже на торг. Деякі райони отримували найнижчі плани; інші стикалися з неможливими завданнями.

Як наслідок, багато планів довелося змінити на середині роботи, що спричинило хаос і принесло користь класовим ворогам. Товариш Шерстов, секретар Драбівського району (Київська область), заявив, що Косіор мав рацію, коли заявив, що центральні органи не були знайомі з колгоспами і районами. У районі, в якому він працював (Олевський, біля польського кордону), не було нічого, крім дерев і кам'янистої землі. Але керівництво району отримало наказ від Наркомснабу СРСР упродовж двадцяти чотирьох годин відправити до Ленінграда моркву й капусту. Вони не вирощували жодного з цих овочів. Через кілька днів ОГПУ викликало представників

²⁸ Панченко П. П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги). Київ, 1995. С. 107

²⁹ Епплбом А. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. 2017. С. 15

заготівельних органів і запитало, чому ці розпорядження не виконано. Товариш Ялов з Рубіжанського району зазначав, що 16-й з'їзд партії (1930) утворив нові області. Але тепер усім стало очевидно, що обласний апарат був завеликий. Треба було терміново звернути увагу на райони, які вирішуватимуть долю сільського господарства.³⁰

Інший оратор, Кинжал Т., вважав рішення про утворення областей правильним, оскільки головною метою було створення сприятливих умов для районів. Створення областей було способом забезпечити кращий нагляд за районами. Але коли виникали проблеми, керівники області мали тенденцію тікати з району в обласний центр чи до столиці (Харкова), а не залишатися в районі. Сільські секретарі також не отримували зарплати, тоді як їхні колеги в містах отримували 400–500 рублів. Чому, запитав Кинжал, мені потрібно красти гроші, щоб платити їм якусь зарплату? Він додав, що в районній скарбниці грошей немає через збої у фінансовому управлінні (про які саме йдеться, він не зазначив).³¹

Товариш Неструєв із Запорізької області стверджував, що адміністративна реформа була незавершеною. Важливо було, щоб кожен секретар партії був знайомий з кожним бригадиром. Але на Запоріжжі було шістдесят дві сільради, і їх було важко контролювати. Інше питання стосувалося зміцнення партійних кадрів села. Обласні працівники вимагали працівників із районів для виконання інших завдань, залишаючи села без керівництва, але саме ці керівники мали залишитися, щоб консолідувати райони.³²

Інші промовці зауважили, що проблема полягала в тому, що організація областей затримувалася. Серед них був і Чубар, голова українського уряду, хоча він додав, що за допомогою ЦК КПРС і товариша Молотова —

³⁰ Хоменко А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. 2005. С. 42

³¹ Лист Громадянського комітету рятунку про перебіг голодомору в Україні // Український Громадський комітет рятунку. (URI-УГКРУ).

³² Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. 2001. С. 153

покірливий кивок на адресу представника Сталіна — труднощі були розв'язані. Промовець на ім'я Любченко, очевидно, не погоджувався. На його думку, в управлінні колгоспом було допущено багато помилок. Після ліквідації округів обласні керівники не знали про 400 районів, які належали їм. Нові районні адміністрації, навпаки, нічого не знали ні про колгоспи, ні про села. Дев'яносто два райони отримали єдиний план, шістдесят один — два плани, а двадцять один — три плани, що означає, що їхні цілі постійно змінювалися, що ускладнювало планування сільськогосподарських цілей.

Нижні чини зборів були небезпечно близькі до того, щоб звинуватити радянську та українську владу у відповідальності за голодні села. Не дивно, що ці лідери тепер намагалися відновити певний порядок. Петровський заявив, що безглуздо звинувачувати ЦК КПРС у проблемах з адміністративною реформою. Критики постійно нагадували їм про дилеми при організації областей і районів. Подвійною дурістю було звинувачувати окремого керівника. Правда, влада запізнилася з реорганізацією України: ініціатива виходила від Молотова, який представив план після того, як Сталін підняв це питання. Петровський стверджував, що відвідав десятки сіл, і жителі повідомили йому, що ніхто не поважає закон та не виконує вказівки Комуністичної партії. Також не було стабільності командування: секретар партії перебував на посаді в середньому два-три місяці, а голова сільради — три-чотири місяці. Республіканська влада видала закон про те, що посадові особи повинні обіймати посади не менше року, але його ніхто не дотримувався. Петровський також погоджувався з тими доповідачами, які вважали, що районні чиновники недостатньо самокритичні.³³

На думку Петровського, також були проблеми з поведінкою сільських чиновників: двоє людей згадали про цей фактор на конференції. Колгоспники неохоче підходили до голови колгоспу, бо в основному він був брутальний і грубий. Трохи краще було з районними чиновниками. До них було важко

³³ Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. 2001. С. 157

записатися. І навіть коли селянам вдавалося поговорити з головою райдержадміністрації, він їх звільняв, кажучи: «Не моя справа, ідіть запитайте в колгоспників». Чиновників необхідно було приєднати до маси селянства, стверджував Петровський.³⁴ Він провів зустрічі з активістами п'яти районів і повідомив їх, що селяни не мають нічого доброго сказати про сільських і районних керівників. Висновок, який можна зробити з його коментарів, полягає в тому, що справжня проблема полягала як в адміністративній реорганізації, так і в невдачах партії та урядовців районного рівня. Або вони не цікавилися сільськими справами, або вони не були на посаді достатньо довго, щоб щось змінити.³⁵

Вони, по суті, перебували на чужій території і хотіли покинути її за першої ж нагоди. У своєму виступі Молотов визнав принаймні, що кількість районів в Україні, понад 400, створює проблеми. Але, на його думку, саме тому створення обласної системи мало велике позитивне значення. Від учасників конференції можна було переконатися, що завдяки областям «ми ближче до районів і колгоспного керівництва». Насправді виступи свідчили якраз про протилежне, як зазначив Петровський. Тоді ораторія Молотова пішла в іншому напрямку. Можливо, стверджував він, що через створення областей і ліквідацію округів в Україні партійна організація приділяла менше уваги роботі в районах. Деякі промовці згадували про цю тенденцію і мали рацію, наполягаючи на тому, що таке нехтування має припинитися. Зміцнення районів, які були основною основою соціалістичної перебудови села, мало бути в центрі уваги всіх радянських органів і про це мали пам'ятати новостворені обласні партійні організації. Іншими словами, реформа була відповідною політикою, але не була реалізована належним чином. Центральна політика, започаткована в Москві і частково самим Молотовим була нібито не

³⁴ Хоменко А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. 2005. С. 28

³⁵ Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. 2008. P. 76

погіршиною, але нова обласна влада не змогла зміцнити районні організації, що було їх завданням.³⁶

Наскільки вагомі були провали адміністративної перебудови України в спричиненні голоду в селі? Виступи на конференції свідчать про те, що це був ключовий фактор і що запровадження масової колективізації та реформ водночас значно ускладнили ситуацію. Багато доповідачів припускали, що райони залишаються ізольованими та некерованими, не мають зв'язку з обласним центром, а місцеві жителі вважають за краще покидати свої домівки та ферми та шукати роботу чи постачання продовольства деінде. Перебудова тривала протягом 1932 року і далі. Сталінська і Ворошиловградська області були утворені з Донецької області лише в 1938 році. З іншого боку, як вказує коментар Косіора, це був не єдиний фактор масового голоду. Це посилювало дилеми, спричинені колективізацією та нав'язуванням класової війни в селах.

37

У своїй вступній промові та наступних коментарях лідер української партії Косіор підкреслив кілька інших відхилень у сільськогосподарській практиці у новостворених колгоспах. Одна — «зрівнялівка», тобто оплата натурою колгоспникам за нормою праці. Колгоспники, які добре працювали, отримували таку ж оплату за трудовень, як і ті, хто працював погано. Наслідком цього було те, що ці платежі у вигляді зерна були розділені між членами господарства, і державі нічого не залишалось для збору. Він приписував безгосподарність колгоспів і катастрофічну втрату коней «лівим ухилам».

Найчастіше коні гинули в районах, де було багато тракторів і вантажівок. Оскільки вони більше не були необхідними для сільського господарства, фермери вирішили використовувати фураж для інших цілей, що було кримінальним діянням, оскільки коні були потрібні для підсобної роботи

³⁶ Епплбом А. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. 2017. С. 354

³⁷ Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. 2008. P. 82

на фермі та для військових цілей. Особливо вони були важливі для посівних кампаній. Хоча деякі з цих критик йшли наперекір з лінією партії, Косіор був досить чесним, щоб зауважити, що на приватних фермах коней утримують краще.³⁸

І партійні, і урядові лідери України наголошували на «класовій боротьбі» як на ключовому чиннику жахливого становища в селі. Косіор підкреслював розповсюдженість і небезпеку класової боротьби в селі, яка була особливо гострою через те, що не робилося відмінностей між різними «станами» селянства. На його думку, вони переплелися. Оскільки партія не мала тісних стосунків із сільськими громадами, куркульська діяльність навряд чи була несподіваною. Чубар торкнувся тієї ж теми, виступаючи наступного дня. Основною причиною розорення деяких колгоспів він вважав неорганізованість.

У день відкриття конференції Косіор підкреслив, що куркульські теорії про неминучу загибель колгоспу породили помилки та крайнощі. Навіть деякі комуністи підтримували ці погляди, а деякі вихвалялися, що вони передбачили невдачі, але українські лідери не повинні капітулювати і повинні боротися за реалізацію стратегії партії під наглядом ЦК КПРС і товариша Сталіна.³⁹

Загалом можна зробити висновок, що головним питанням для багатьох були хлібозаготівлі. Іноді, за словами Косіора, місцеве керівництво переходило до «контрреволюційних акцій», таких як обшуки в колгоспах, що підривало авторитет партії в селі та гальмувало роботу. Багато районних чиновників заявляли, що вони не винні у нинішніх проблемах, і покладали провину на відповідальних за встановлення хлібозаготівельних квот. Тоді плани довелося коригувати, оскільки вони не стосувалися району, в якому їх нав'язували. Але відповідальність за такі помилки, наголосив Косіор, несе районна влада. Республіканська влада в Харкові не могла контролювати

³⁸ Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. 2001. С. 179

³⁹ Епплбом А. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. 2017. С. 284

ситуацію на районному рівні і тому була безпорадною що-небудь з нею вдіяти. «Перевірити кожен район було просто неможливо», – визнав він. Таким чином, за словами українського лідера, ключовою проблемою були підступні районні чиновники, а не адміністративні проблеми чи надмірні хлібозаготівлі, класичний випадок звинувачення нижчих чиновників.⁴⁰

З іншого боку, намагаючись звести провину з Москви чи Харкова, нещасний Косіор, який невдовзі був підірваний з посади призначенням Сталінського повноважного представника Павла Постишева другим секретарем партії (січень 1933 р.), часом придумував переконливіші причини невдач в українському сільському господарстві.⁴¹ Україна мала майже необмежений потенціал, зазначив він: родючу землю та досвідчене землеробське населення. Але все може піти не так. Керівники планували, в яких районах і господарствах яку культуру вирощувати, і це було абсолютно правильно. Але потім, «ми перетворюємо план на суцільне бюрократичне місиво», — нарікав Косіор і чиновники сприйняли це як негнучку команду, яку нав'язують зверху, не враховуючи місцеві умови. Справа була не просто в тому, щоб скласти план: його треба було регулювати для кожного окремого колгоспу. Самі господарства краще знали ситуацію і могли вжити відповідних заходів. «Але ми не дозволяємо їм проявляти ініціативу», — підсумував він. Можливо, тоді суть справи полягала не в слабкості сільських партійних організацій і районних колгоспів, а більше в невдачах централізованого управління колгоспами, і навіть насадження колгоспів у республіці з досвідом господарювання. Косіор, схоже усвідомлював це, але був занадто боязкий, щоб сказати це прямо.

III Всеукраїнська партійна конференція навряд чи дала остаточну чи єдину причину виникнення голоду в Україні до літа 1932 р.. Зрештою, вона не була органом ухвалення рішень, і присутність двох важливих чиновників з Москви завадила деяким промовцям, особливо республіканським керівникам,

⁴⁰ Хоменко А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. 2005. С. 195

⁴¹ Кульчицький С. В. «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33». 2006. С. 92

бути абсолютно відвертими. Тим не менш, вона дає показовий портрет ситуації в республіці, коли виник перший голод, який передував рішучим заходам, які мали бути введені проти України, за прямої змови та участі Молотова і Кагановича.⁴²

Смерть і недоїдання стали звичним явищем у багатьох селах, особливо несприятлива ситуація склалася в Київській, Харківській та Вінницькій областях. Саме скликання конференції стало прямою реакцією на неврожай. Україна, яка в 1930 році виробила величезний надлишок зерна, вже не могла себе прогодувати, а сільське населення виїжджало до міст. Коні гинули у загрозливих кількостях, колгоспи часто існували лише на папері, плани зненацька змінювалися, а чиновники на обласному рівні не могли відвідати багато районів, тому що вони були віддалені або там не було радянської влади. Сільське населення відчувало глибоке невдоволення не тільки колгоспами, а й хлібозаготівлями, які проводилися хаотично, так що навіть найпрацьовитішим селянам було неможливо отримати мінімальні натуральні виплати.⁴³

Стосовно конкретних проблем в Україні в плані непокори чи національного невдоволення, то конференція демонструє фундаментальну недовіру московського керівництва до республіканського партійно-урядового керівництва. Це була прелюдія до масштабної чистки на всіх рівнях української партійної адміністрації, від республіканського до обласного та районного, і Молотов повернеться пізніше того ж року як голова надзвичайної комісії для забезпечення виконання квот на зерно за зниженими ставками.

Адміністративна реформа в цьому плані була дещо типовою для бюрократії та неефективного керівництва в українському селі. Більше того, хоча конференція досить детально висвітлювала різноманітні проблеми, основна її резолюція, затверджена керівництвом ЦК КПУ 9 липня 1932 р., просто вимагала беззаперечного виконання уточненого плану хлібозаготівель

⁴² Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. 2001. С. 201

⁴³ Лист Громадянського комітету рятунку про перебіг голодомору в Україні // Український Громадський комітет рятунку. (URI-УГКРУ).

на 356 млн пудів, що виявилося нездійсненним. Це не принесло ніякого полегшення голодуючому селянству та хаосу, який тепер охопив колгоспи.⁴⁴

З іншого боку, матеріали III Української партійної конференції свідчать про гнів, озлобленість і розпач, але не свідчать про появу в Україні організованого протесту, чи то «петлюрівщини», чи то «правого ухилу». Міграція та спроба міграції тисяч селян відбувалися через голод, а не через протест проти встановлення колгоспів чи радянського контролю над селами. «Війна», якщо її можна так назвати, велася центрами, частково республіканським партійним керівництвом у Харкові, але найбільше керівництвом у Москві на чолі зі Сталіним, Молотовим, Кагановичем та іншими.⁴⁵

З інших архівних документів ми знаємо, що Сталін регулярно читав звіти ОГПУ з України про плановані повстання та масові повстання. Послідували масові арешти та депортації, і часто цитований лист до Кагановича про страх «втратити» Україну вказує на те, що Сталін, можливо, повірив цим повідомленням — можливо, це те, що керівники ОГПУ передбачали, що він хотів прочитати та почути.

Отже, причини Голодомору були складними та багатограними. Політика колективізації, реквізиції зерна та придушення української культури були основними політичними та соціальними факторами, які сприяли голоду в УРСР. Ця політика фактично призвела до конфіскації зерна у селян і масового голоду та голодної смерті. Вплив мали також природні фактори, зокрема посухи та повені, які значно знизили врожайність зернових та знищили посіви. Поєднання природних катаклізмів та політики радянського уряду призвело до спустошливого голоду, який забрав життя мільйонів українців. Голодомор слугує нагадуванням про руйнівні наслідки державної політики, яка ставить політичну доцільність вище за добробут своїх громадян.

⁴⁴ Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду. 2001. С. 203

⁴⁵ Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. 2008. С. 91

Причини Голодомору підкреслюють важливість розуміння складної взаємодії між політичними, економічними та соціальними факторами у формуванні історичних подій.

РОЗДІЛ 2. ГОЛОДОМОР 1932-1933 років

Голодомор 1932-1933 р. не був випадковістю, як це багато часу стверджували радянські та проросійські історики. Це був злочин радянської влади, яка цілеспрямовано застосувала терор голодом. Це було покарання для українського народу за непокору та спротив колективізації сільського господарства та небажання знаходитись під керівництвом радянської влади.

Одним із способів такого покарання був закон «про п'ять колосків», прийнятий 7 серпня 1932 року, який запроваджував смертну кару за крадіжку зерна з колгоспів. Цей закон не щадив навіть дітей, враховуючи те, що влада відбирала всі продукти харчування то і без цього закону український народ був приречений на смерть, але повільну. Не менш жорстоким було прийняття таких заходів як: «Нищівний удар» Сталіна - це заява про те, що хлібозаготівлі мають бути проведені з «нищівним ударом по селянах», закони про паспортизацію - запровадження внутрішніх паспортів 27 грудня 1932 року та директива від 22 січня 1933 року про недопущення селянського руху на півдні Росії, в Україні та на Північному Кавказі.⁴⁶ Усі ці заходи були безпосередньо спрямовані на обмеження селянського руху та свободи в соціалістичному наступі, а також були зовнішнім тиском репресій, який, безсумнівно спричинив Голодомор. Сталін відчайдушно бажав утвердити свою владу над українським націоналізмом, позбавити український народ мови, культури, традиції та волі. Та чи був він готовий до того, що ця трагедія набуде таких величезних масштабів?

8 листопада Молотов і Сталін видали наказ, в якому йшлося, що «з сьогоднішнього дня припиняється відправка товарів для сіл усіх областей України до тих пір, поки колгоспи і одноосібники не почнуть чесно і сумлінно виконувати свій обов'язок перед робітничим класом і Червоною Армією шляхом здачі зерна». 24 листопада Політбюро дало вказівку депортувати до

⁴⁶ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine. 2014. P. 12

трудоу таборів (переважно до Сибіру) всіх, хто був засуджений в Україні до ув'язнення на три роки і більше. Воно також спростило процедуру затвердження смертних вироків в Україні. Після цього Політбюро відрядило Балицького в Україну на півроку з усіма повноваженнями ОГПУ⁴⁷

Існуюча практика адміністративного покарання, відома як «чорна дошка» (чорний список), згідно з постановою ЦК КП(б)У від 18 листопада, застосовувалася в більшій мірі і більш жорсткими методами до окремих сіл і колгоспів, які вважалися «відстаючими» у хлібозаготівлях. Цей чорний список передбачав «негайне припинення постачання товарів, повне припинення кооперативної та державної торгівлі в селах і вилучення всіх наявних товарів з кооперативних і державних магазинів». У відповідні райони було заблоковано доставку всіх продуктів харчування і товарів.⁴⁸

Держава встановила повну заборону колгоспної торгівлі як для колгоспів і колгоспників, так і для одноосібників; припинення будь-якого виду кредитування було поєднане з вимогою дострокового погашення кредитних та інших фінансових зобов'язань. Спочатку такі санкції були застосовані лише до 6 сіл, але згодом вони поширилися на численні сільські населені пункти та райони. Для селян, які не були членами колгоспів і «недовиконували» хлібозаготівлі, були прийняті спеціальні «заходи». Щоб досягти квоти хлібозаготівель серед селян було організовано 1100 бригад з активістів (часто з сусідніх сіл), які виконали або були близькі до виконання хлібозаготівельної квоти, яким було доручено здійснювати рейди по сусідах з метою пошуку прихованого зерна.⁴⁹

До кінця 1932 року населення України десятками тисяч помирало від голоду. Заводи закривалися, транспорт не працював, а посіви не були засіяні. ОГПУ будувало барикади, щоб утримати селян від втечі; для подорожей були

⁴⁷ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор. 1986. С. 56

⁴⁸ Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. 2008. P. 82

⁴⁹ Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. 2008. P. 120

потрібні спеціальні документи. Всім іноземцям було заборонено в'їзд в Україну, а іноземним журналістам погрожували негайним арештом.⁵⁰

Під час цього голоду радянська влада продовжувала вивозити зерно з України, в той час як українці голодували або були ув'язнені та заслані. До кінця 1933 року померло понад сім з половиною мільйонів українців, переважно від голоду або хвороб, пов'язаних з голодом. Водночас ця політика також знищила українську культурну еліту та освічені верстви населення.

Оцінка регіональних втрат від Голодомору важлива з кількох причин. Вона показує, що середні національні оцінки та оцінки між містом і селом приховують значні регіональні відмінності, дає кількісну оцінку втрат у кожному регіоні. Ці дані забезпечують демографічне підґрунтя, необхідне для історичного аналізу Голодомору та його наслідків на субнаціональному рівні. Також вони допомагають краще зрозуміти динаміку Голодомору та його наслідків. Втрати по областях представлені без деталізації за віком та статтю, головним чином тому, що оцінки за віком на обласному рівні базуються на відносно невеликій кількості зареєстрованих смертей, що впливає на достовірність. Динаміка надлишкових міських смертей суттєво відрізняється від динаміки сільських і потребує окремого аналізу. Оцінки втрат охоплюють адміністративний устрій Радянської України на час голоду, тобто сім областей (Вінницьку, Київську, Чернігівську, Харківську, Донецьку, Дніпропетровську та Одеську), а також Молдавську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (АРСР).⁵¹

Прямі втрати оцінюються як різниця між кількістю смертей, що сталися в роки голоду, та гіпотетичною кількістю смертей за відсутності голоду в той самий період. Загальна кількість прямих втрат для України оцінюється в 3,9 мільйона, з них 250 000 у 1932 році, 3 529 000 у 1933 році та 163 000 у 1934

⁵⁰ Документ Українського Громадського комітету рятунку про голодомор в Україні створений радянською владою // Український Громадський комітет рятунку. (URI-УГКРУ).

⁵¹ Плохій С. Картографування великого голоду. 2016. С. 32

році.⁵² Більшість втрат припадає на 1933 рік у всіх областях. У п'яти областях 90 або більше відсотків втрат припадає на 1933 рік, а в Донецькій і Чернігівській областях та Молдові цей показник становить 76, 81 і 85 відсотків, відповідно. Найбільша кількість втрат припадає на Київську область - 1 111 000, за нею йдуть Харківська - 1 038 000 та Вінницька - 546 000. Прямі втрати для Чернігівської, Донецької, Дніпропетровської та Одеської областей варіюються між 254 000 та 368 000, а найменша кількість прямих втрат - 68 000 - припадає на Молдову. Оскільки кількість втрат безпосередньо пов'язана з чисельністю населення, для проведення коректних порівнянь між областями необхідно враховувати чисельність населення. Зосередившись спочатку на 1933 році, загальна кількість надлишкових смертей для Радянської України в 1933 році становить 119 смертей на 1000 населення. Київська та Харківська області мають найвищі втрати - 179 надлишкових смертей на 1000 населення, за ними йдуть Вінницька область - 115 та Молдавія - 102; Донецька область має найнижче значення - 41 пряма втрата на 1000 населення. Відносна кількість втрат по Україні була нижчою у 1934 році, ніж у 1932 році, і це стосується всіх областей, окрім Чернігівської, де відносні втрати були вищими у 1934 році, ніж у 1932 році. У відсотковому значенні загальна кількість надлишкових смертей становила близько 13% населення УСРР 1933 року; найвищий показник був у Київській області - 20%, а найнижчий - у Донецькій області — 5%.⁵³

Для пояснення просторових відмінностей у рівнях надлишкової смертності в сільській місцевості України було запропоновано кілька гіпотез: історична, екологічна, прикордонна та економічна.⁵⁴ Історична гіпотеза: голод 1921-1923 рр. торкнувся південних зернових регіонів України, і природно припустити, що голод 1932-1934 рр. також матиме більш виражений вплив на

⁵² David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. P. 14

⁵³ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. P. 14

⁵⁴ Andrea Graziosi. *The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?* 2006. P. 33

ці регіони. Але це не так, у випадку з голодом 1932-1934-х років найбільші втрати спостерігаються в північно-центральных областях - Київській та Харківській.

Екологічна гіпотеза: територію України можна поділити на три природні зони: мішані ліси або Полісся, лісостеп і степ. Полісся вкрите лісами та водно-болотними угіддями і має багату природну рослинність, степовий регіон - це велика рівнина, вкрита травою і майже без дерев, а лісостепова зона є перехідною зоною, з лісами на півночі і степами на півдні. Згідно з екологічною гіпотезою, очікується, що відносна кількість надлишкових смертей має бути найнижчою в зоні Полісся і найвищою в степовій зоні. Це пояснюється тим, що після того, як більша частина зерна, а в багатьох випадках і вся їжа, була конфіскована радянським урядом, люди на Поліссі могли знайти деяку їжу в лісах і болотах, тоді як у степовій зоні не було ніякої альтернативи. Втрати в лісостеповій зоні очікуються в середньому діапазоні. На жаль, семиобласний адміністративний устрій Української РСР того часу не дає чіткого уявлення про ситуацію в екологічних зонах, оскільки вони не збігалися з кордонами областей. Однак детальна статистика природного руху населення за 1933 рік дозволяє нам оцінити надлишкову смертність на районному рівні за цей рік. Екологічна гіпотеза не пояснює регіональні відмінності в рівнях надлишкових смертей, оскільки найвищі відносні прямі втрати спостерігаються переважно в лісостеповій зоні, а не в степовій.

Прикордонна гіпотеза: відносна кількість прямих втрат стає меншою ближче до міжнародних кордонів, Києва, Вінниці та Молдови з Польщею і Румунією. Ця закономірність узгоджується з гіпотезою кордону, сформульованою Шляхтером.⁵⁵

Економічна гіпотеза: враховуючи неспроможність екологічної гіпотези пояснити просторові варіації надлишкової смертності, Плохій припускає, що «напередодні та під час Великого українського голоду екологічні чинники

⁵⁵Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 34

впливали на людські дії, зокрема, на політику уряду, що в підсумку призвело до збільшення кількості смертей». Зокрема, Москва зосередила свою увагу на зерно-виробничих районах півдня України, оскільки вони мали оптимальний потенціал для виробництва зерна, необхідного для реалізації сталінської політики, тоді як інші регіони були залишені фактично напризволяще.⁵⁶

Щоб краще зрозуміти причини відмінностей у відносних прямих втратах між різними областями, необхідно окремо розглянути, що відбувалося у 1932 та 1933 роках, оскільки динаміка Голодомору між 1932 та 1933 роками кардинально змінилася. Регіональні відмінності у прямих втратах на селі були присутні вже у 1932 році. Київська область мала найвищий показник надлишкових смертей на 1000 населення - 14,2 за нею йшла Молдавія - 9,6 і Харківщина - 8,6; втрати в інших областях коливалися між 5,5 і 6,6 надлишкових смертей на 1000 населення.⁵⁷

Ситуація в Харківській області була не кращою. Після своєї поїздки по Харківській області Григорій Петровський, голова ЦК КП(б)У, писав Сталіну в червні 1932 року, що «голод охопив значну частину сільської місцевості... Щоб з'явилося нове зерно, знадобиться місяць-півтора... Це означає, що голод буде посилюватися». У списку районів, які найбільше постраждали від голоду, складеному партійними чиновниками у Харкові в червні 1932 року, Київська та Вінницька області мали 10 та 11 районів відповідно, тоді як кількість постраждалих районів у південних областях була значно меншою. Критична ситуація в Київській та Харківській областях у 1932 році підтверджується високими відносними прямими втратами в цих двох областях; нижчий рівень у Вінницькій області (прикордонній області), ймовірно, був зумовлений нижчою смертністю в прикордонних районах.⁵⁸

⁵⁶ Плохій С. Картографування великого голоду у «Майбутнє минулого: нові погляди на історію України». 2016. С. 97

⁵⁷ Плохій С. Картографування великого голоду у «Майбутнє минулого: нові погляди на історію України». 2016. С. 99

⁵⁸ Кульчицький С. В. Географія голоду. Київ, 2003. С. 76

Ключовим фактором на початку голоду був план хлібозаготівель на 1932 рік. Він документує очікування радянського уряду щодо внеску України в загальний сталінський план хлібозаготівель і дає досить чітке уявлення про умови в різних областях. Загальна квота на 1932 рік для УРСР становила 5 831 000 тонн зерна. Цей показник видається обґрунтованим, оскільки він становив 90 відсотків від обсягу, зібраного з урожаю 1931 року. Відносний розподіл цієї квоти між різними областями був на користь лісостепових областей - Київської, Харківської та Вінницької - за рахунок степових областей. Порівняно з тим, що було зібрано в 1931 році, суми, виділені степовим областям, є більшими, ніж лісостеповим. План також враховує змішаний склад сільськогосподарських культур у лісостеповій зоні, асигнування на ці культури для областей цієї зони значно вищі, ніж для областей степової зони. Він також визнає той факт, що частка незалежних фермерів була набагато вищою в лісостеповій зоні, ніж у степовій, і їхні квоти на зерно були набагато вищими в першій зоні, ніж у другій.⁵⁹

Офіційний план хлібозаготівель підтверджує, на більш загальному рівні, враження Чубаря про ситуацію в Київській та Вінницькій областях. Він підтверджує твердження Чубаря про те, що несподіваний неврожай незернових культур і значна залежність офіційного плану хлібозаготівель від цих культур мали жахливі наслідки. Неврожай призвів до масового голоду в лісостеповій зоні, що змусило уряд конфіскувати більшу частину зерна в колгоспах і запровадити ще жорсткіші заходи конфіскації в індивідуальних селянських господарствах. У вирізці з Британської преси міститься інформація розповідей очевидців голоду, у статті говориться, що коли росіяни почали хлібозаготівлю вони забирали не тільки надлишки зерна, як вони це називали, а забирали абсолютно все до останньої зернини.⁶⁰ Екстремальні умови голоду в багатьох районах лісостепової зони, і меншою мірою в степовій зоні,

⁵⁹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. С. 85

⁶⁰ Вирізка із Британської преси про голод в Україні за вересень 1933 р. // Українське бюро в Лондоні. (URI-УГКРУ)

змусили уряд УРСР у Харкові неодноразово звертатися до Сталіна з проханням про певні послаблення хлібозаготівельних квот. Після сильного опору Сталін був змушений прийняти реальність, і протягом 1932 року хлібозаготівлі були зменшені тричі: два значних скорочення в серпні та жовтні, і більш скромне скорочення наприкінці року.⁶¹

Перший раунд скорочень надавав перевагу лісостеповій зоні за рахунок степової зони. Київська область отримала найбільше скорочення - 35%, за нею йдуть Вінницька область - 23% та Харківська область - 11%, тоді як скорочення для Одеської та Дніпропетровської областей були в діапазоні 2,3-4,5%. Донецька область отримала скорочення на 14%, що є значно вищим показником порівняно з двома іншими степовими областями; ця ситуація повторилася і під час наступного раунду скорочень. Під час другого раунду скорочень Харківська та Київська області знову отримали значні скорочення, що спонукало степові області також вимагати значних скорочень.

Загалом, квота хлібозаготівель для Української РСР була скорочена на 41%. Для Київської та Харківської областей початкові квоти були скорочені більш ніж наполовину, а для Вінницької області - на третину. Для Одеської та Дніпропетровської областей скорочення становило близько третини, а для Донецької області - майже половину.

До жовтня 1932 р. степові області досягли дуже високого рівня колективізації, тоді як рівень колективізації в лісостеповій і Чернігівській областях був значно нижчим. Натомість на кінець 1932 р. Київ і Вінниця виконали хлібозаготівлі на 100 %, Харків — близько 80 %, а в середньому по лісових областях — близько 75 %. Рівень колективізації відповідає офіційній меті прискорення колективізації зернового степу. Більш детального аналізу заслуговують дані щодо виконання квот на зерно.⁶²

⁶¹ Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. 2007. С. 121

⁶² David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine. 2014. P. 18

Дані доступні для трьох груп працівників: колгоспів, радгоспів та незалежних фермерів. Для колгоспів і радгоспів відсоток заповнення вище серед областей лісостепової зони, ніж серед областей степової зони. Відмінності між лісостеповою та степовою областями зумовлені переважно продуктивністю самотійних фермерів. Хоча незалежні фермери виконали більше половини своїх квот у Дніпропетровській та Одеській областях і 85 відсотків у Донецькій, це мало вплинуло на загальну квоту через невелику частку незалежних фермерів у цих областях. Низькі показники Харківської області, з іншого боку, пов'язані виключно з дуже низьким відсотком виконання продукції незалежними фермерами.⁶³

Чому незважаючи на відносно нижчий рівень колективізації, лісостепові області Радянської України, за винятком незалежних селян Харківської області, демонструють такий надзвичайний рівень виконання плану хлібозаготівель? Одна з можливих відповідей полягає в тому, що ці області отримали значні скорочення квоти на зерно. Інша «безжальна ефективність місцевої партійної машини у реквізиції зерна у селян» у Київській та Харківській областях як реакція на активний і пасивний опір.⁶⁴

Картина щодо кількості натуральних покарань, також стандартизованих за кількістю сільського населення в кожній області, є менш чіткою. Цей показник був надзвичайно високим у Харківській області, досить низьким у Вінницькій та Київській, і дуже низьким у Донецькій області. В усіх областях, окрім Донецької, переважна більшість натуральних роздач застосовувалася до незалежних фермерів.

11 листопада 1932 року ЦК КП(б)У наказав створити до 1 грудня не менше 1 тис. бригад для пошуку прихованого зерна серед самотійників. Запропонована чисельність бригад була значно більшою для лісостепових областей, ніж для степових: 200, 300 і 350 відповідно для Вінницької, Харківської і Київської областей і по 50 для трьох степових областей; ці

⁶³ Кульчицький С. В. Географія голоду. 2003. С. 103

⁶⁴ Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. С. 98

пропорції зберігаються при стандартизації чисельності сільського населення кожної області. Більша кількість бригад для лісостепових областей пояснювалася, зокрема, тим, що в цих областях було більше самотійних селян. Дуже високий відсоток квот на заготівлю зерна для незалежних фермерів у Вінницькій та Київській областях, а також той факт, що незалежні фермери в цих областях мали найвищий відсоток виконання цих квот, як правило, підтверджує «нещадну ефективність».⁶⁵

Про більш агресивну практику хлібозаготівель у Київській та Харківській областях протягом 1932 р. свідчить звіт про виконання норм посівного зерна під урожай 1933 р. Станом на 10 грудня 1932 р. у Київській та Харківській областях було зібрано лише 20,5 % і 16,5 % відповідно, у Дніпропетровській — 40 %, у Донецькій — 28 %, у Харківській — 22 %. Ці цифри підтверджують гіпотезу про те, що більшу частину зерна вже вивезли в Київській і Харківській областях через більш агресивну реквізицію, тоді як у степових областях ще залишилося чимало зерна. Більш оновлені дані по Харківській області підтверджують цю гіпотезу. Зокрема, повідомлялося, що станом на 15 лютого 1933 р. лише 35,6 відсотка квоти посівного зерна було виконано, і що кампанія зустріла сильний опір.⁶⁶

Ці дані підтверджують гіпотезу про те, що в лісостепових областях, особливо в Київській і Харківській, був вищий опір колективізації та хлібозаготівлям, ніж у степових, і тому ці області зазнавали більш жорстких репресій. Докази можуть бути непереконливими, оскільки немає впевненості, що знайдені на сьогодні документи репрезентують загальну картину в кожній області. Тим не менш, вони показують кореляцію, яка є досить навідною

Кількість відносних втрат у сільській місцевості, стосується всього періоду 1932-1934 років. Оскільки 90 відсотків усіх втрат припадає на 1933 рік, рівень цих втрат значною мірою визначається тим, що відбувалося в цьому

⁶⁵ Боряк Т. Продовольча допомога Кремлю як інструмент Голодомору в Україні. 2012. С. 24

⁶⁶ Кульчицький С. В. Географія голоду. 2003. С. 105

році. У сільській місцевості в 1933 році відбувалися два процеси: надзвичайне зростання щомісячної кількості зареєстрованих смертей протягом перших 6-7 місяців і запровадження Москвою програми продовольчої допомоги як реакція на цю критичну ситуацію. З січня по червень 1933 року кількість зареєстрованих смертей у сільській місцевості зросла в 11 разів у Київській та Харківській областях, у вісім разів у Вінницькій області; в Одеській, Дніпропетровській та Донецькій областях зростання становило від чотирьох до семи разів, а в Молдавії кількість зареєстрованих смертей у сільській місцевості збільшилася вдвічі. Таке надзвичайне зростання було результатом кількох заходів, запроваджених радянським урядом наприкінці 1932 та на початку 1933 років.⁶⁷ Проте у документах які засвідчують смерть особи не завжди писали дійсну причину смерті, серед наявних причин були: старість, слабкість і навіть діарея.⁶⁸

По-перше, два з цих заходів перешкоджали селянам подорожувати в пошуках їжі: запровадження в грудні 1932 року внутрішніх документів, що посвідчують особу (паспортів), лише для мешканців міст, що обмежувало можливість селян подорожувати до міст у пошуках їжі; і закриття кордонів між Україною (а також Північним Кавказом) і Росією в січні 1933 року, що зупинило масовий потік українських селян до Росії в пошуках їжі. Тисячі українських селян були заарештовані в Росії і повернуті до своїх сіл. По-друге, директива Сталіна від 1 січня 1933 року підтвердила покарання, викладені в указі від 7 серпня 1932 року, за «крадіжку» колосків з полів або приховування зерна від держави, а також суворі покарання натурою (м'ясом і картоплею), запроваджені 18 і 20 листопада 1932 року для одноосібників і колгоспів, які не виконали свої хлібозаготівельні квоти

По-третє, наприкінці 1932 - на початку 1933 року численні бригади активістів Комуністичної партії нагрянули в села, щоб конфіскувати

⁶⁷ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *auses of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. С. 23

⁶⁸ Акт про смерть Охременко А.М. від 20.04.1932 року // Відділ реєстрації актів цивільного стану Великописарівського району управління юстиції у Сумській області. ДАСО - Ф. 7720. - Спр. 168.

приховане зерно, хоча більша частина його вже була вилучена, особливо в Київській та Харківській областях. Згідно з тисячами свідчень, навіть якщо зерна не знаходили, у багатьох випадках конфісковували все до останньої крихти (див. також лист Чубарса до Сталіна вище). По-четверте, у листопаді 1932 року було запроваджено систему чорних списків для колгоспів, цілих сіл, а в деяких випадках і районів, які не виконали хлібозаготівлі, і поступово її було поширено на всю країну.⁶⁹

«Занесення села на «чорну дошку» означало, що всі магазини будуть закриті, а запаси вивезені з села; будь-яка торгівля буде заборонена, в тому числі торгівля продуктами харчування або зерном; всі кредити і аванси, в тому числі зернові аванси, будуть стягнуті; місцеві партійні та колгоспні організації будуть очищені і, як правило, підлягатимуть арешту; продукти харчування і худоба будуть конфісковані в якості «штрафу»; територія буде опечатана загонами ОГПУ (таємної поліції)». Іншими словами, населенню даного колгоспу, села чи району виносився смертний вирок.⁷⁰

Після того, як Москва усвідомила катастрофічний характер голоду, у першій половині 1933 року було запроваджено програму продовольчої допомоги.⁷¹ Програма передбачала позики, які області мали повернути з наступного врожаю з відсотками, а також мала інші жорсткі обмеження. Боряк⁷² детально описує характеристики цієї програми: продовольство мали отримувати переважно члени колгоспів, які хотіли і могли працювати, а також незалежні фермери, які бажали вступити до колгоспу і працювати; інструкції з управління програмою чітко показують, що її головною метою було не запобігання голоду, а надання вкрай необхідної допомоги, щоб врятувати наступний посівний сезон; значна частина наданого продовольства походила з внутрішніх резервів (в Україні), які були реквізовані в українських селян у

⁶⁹ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. P. 24

⁷⁰ Nicolas Werth. *The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression*. 2008. P. 56

⁷¹ Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ, 2003. С. 97

⁷² Боряк Т. Продовольча допомога Кремлю як інструмент Голодомору в Україні. 2012. С. 61

1932 році і тепер поверталися їм як «допомога» з вибіркоvim розподілом. Загалом 176 000 тонн продовольства, переважно зерна, було розподілено між вісьма областями України в період з лютого по липень 1933 року (169 800 тонн, виділених для конкретних регіонів, плюс 6 200 тонн для вибіркового розподілу)⁷³

Ці дані ілюструють важливість використання відносних показників для порівняння. В абсолютних цифрах найбільше продовольчої допомоги було надано Дніпропетровській та Одеській областям, а також Харківській та Київській областям. Однак стандартизація за чисельністю відповідного сільського населення призводить до значних змін у розподілі. Наприклад, рейтинг Дніпропетровської та Одеської областей змінюється на протилежний, і, що більш важливо, різниця в обсягах продовольчої допомоги між Дніпропетровською та Одеською областями і лісостеповими областями стає набагато виразнішою. Так, фактична сума допомоги Дніпропетровській області втричі перевищує суму допомоги Харківській області, замість того, щоб бути трохи менше ніж удвічі більшою, як свідчать нескориговані цифри.

Щоб проілюструвати руйнівний вплив сталінських заходів наприкінці 1932 - на початку 1933 рр. на рівень і розподіл щомісячних втрат у цих областях у 1933 р., обрано дві області з лісостепоного регіону - Київську та Харківську - і дві області зі степового регіону - Одеську та Дніпропетровську. Висвітлюється зв'язок між обсягом і часом надання цієї продовольчої допомоги та кількістю і щомісячною структурою надлишкових смертей у кожній з цих областей. Лісостепові та степові області мали дуже різну структуру щомісячних надлишкових смертей у 1933 році. У Києві та Харкові спостерігалось різке зростання щомісячних надлишкових смертей між січнем і червнем, а потім різке зниження. Темпи зростання для Одеської та Дніпропетровської областей були дещо меншими, ніж для Київської та Харківської, пік у червні був значно нижчим, а зниження протягом другої

⁷³ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *Causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. P. 22

половини 1933 року - менш вираженим. Співвідношення прямих втрат між піковим червнем і січнем 1933 року навіть перевищує співвідношення зареєстрованих смертей. Протягом першої половини 1933 року кількість надлишкових смертей зросла у 14-15 разів у Харківській та Київській областях, та у 7-8 разів у Дніпропетровській та Одеській областях.⁷⁴

Порівнюючи ці дві цифри, ми бачимо сильний зв'язок між динамікою продовольчої допомоги та щомісячним перевищенням смертності над народжуваністю. Великі обсяги продовольства, відправлені до Дніпропетровської та Одеської областей у лютому та березні, мали два ефекти: вони сповільнили щомісячне зростання прямих втрат і призвели до значно нижчих пікових значень у червні. Відсутність практично будь-якої продовольчої допомоги в Київській області до березня або в Харківській області до квітня призвела до більш швидких темпів зростання і значно вищих піків прямих втрат для цих двох областей.⁷⁵ Можна також виявити специфічний вплив продовольчої допомоги на розподіл надлишкової смертності в окремих областях. Наприклад, темпи зростання щомісячних надлишкових смертей сповільнилися в березні-квітні в Київській області порівняно з Харківською, а також у Дніпропетровській області порівняно з Одеською. Це, ймовірно, пов'язано з великою кількістю продовольчої допомоги, надісланої до Київської області в середині березня, та більшими обсягами продовольчої допомоги, наданої Дніпропетровській області, ніж Одеській у лютому та березні. Очевидно, що програма продовольчої допомоги врятувала багато життів в Одеській та Дніпропетровській областях. Однак головною метою програми було врятувати врожай 1933 року, і тому допомога була спрямована на конкретні області та групи населення. Як наслідок, у Київській та Харківській областях було приречено на голодну смерть набагато більше селян, ніж у стратегічно важливіших Одеській та Дніпропетровській областях. Хоча кількість надлишкових смертей у степових областях була

⁷⁴ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva *Causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine*. 2014. P. 24

⁷⁵ Боряк Т. Продовольча допомога Кремлю як інструмент Голодомору в Україні. 2012. С. 203

значно меншою, ніж у лісостепових, темпи щомісячного приросту та максимальні рівні смертності в Одеській та Дніпропетровській областях все ще залишалися надзвичайно високими.⁷⁶

Голод 1932-1933 років став продовженням наступу на українську національну культуру, що розпочався у 1928 році. Події 1932-1933 років в Україні розглядалися радянськими комуністичними лідерами як інструмент проти українського самовизначення. На 12-му з'їзді Комуністичної партії України призначений Москвою лідер Павло Постишев заявив, що «1933 рік був роком поразки української націоналістичної контрреволюції». Ця «поразка охоплювала не лише фізичне винищення значної частини українського селянства, але й фактичну ліквідацію духовенства Української Автокефальної Православної Церкви та масове ув'язнення або розстріл українських інтелектуалів, письменників і митців.⁷⁷

До кінця 1930-х років приблизно чотири п'ятих української культурної еліти було "знищено". Дехто, як, наприклад, український письменник Микола Хвильовий, покінчив життя самогубством. Один з провідних українських більшовиків, Микола Скрипник, який відповідав за десятирічну програму українізації, що була рішуче доведена до кінця, застрелився влітку 1933 року в розпал жахливої чистки КП(б)У. Комуністична партія України під керівництвом таких державних чиновників, як Каганович, Косіор і Павло Постишев, на початку 1934 року вихвалялася ліквідацією "контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів".

Отже особливо жорстоким був голод у сільській місцевості, де проживала більшість населення і де найбільше відчувався вплив політики колективізації та реквізиції зерна радянським урядом. Голодомор був найжорстокішим у східних та південних регіонах України, які були найбільш продуктивними сільськогосподарськими територіями. Найбільших втрат

⁷⁶ Кульчицький С. В. Географія голоду. 2003. С. 128

⁷⁷ Боряк Т. Продовольча допомога Кремлю як інструмент Голодомору в Україні. 2012. С. 204

зазнали Харківська, Київська та Полтавська губернії, де за оцінками, під час голоду загинуло до третини населення. У західних областях України Голодомор був менш жорстоким завдяки поєднанню таких факторів, як менша щільність населення, більш диверсифіковане сільське господарство та більша частка лісів, які забезпечували населення їжею та притулком. Втрати, понесені під час Голодомору, підкреслюють важливість розуміння впливу урядової політики на різні регіони та групи населення. Це також підкреслює необхідність для урядів ставити на перше місце добробут своїх громадян і захищати вразливі верстви населення від політики, яка ставить на перше місце інтереси правлячого класу.

РОЗДІЛ 3. ВИЗНАННЯ ГОЛОДОМОРУ ГЕНОЦИДОМ В УКРАЇНІ І СВІТІ

Хронологічно історіографію Голодомору можна поділити на чотири періоди. Протягом першого періоду, з середини 1930-х до середини 1950-х років, за межами України публікувалися джерела, написані іноземними або дисидентськими українськими вченими. Американські та британські журналісти, Луїс Фішер з Nation, Юджин Лайонс з United Press International, Вільям Генрі Чемберлен з Manchester Guardian та Маргарет Бурк-Вайт з Fortune, писали статті для великих щоденних газет і журналів про проекти модернізації в радянському робітничо-селянському раю, затушовуючи історію про руйнівний голод за кілька миль від промислових будівельних майданчиків, які вони були запрошені висвітлювати. Двадцять одна стаття, опублікована валлійським журналістом Гаретом Джонсом у газетах «Івнінг Стандарт», «Дейлі Експрес», «Вестерн Мейл» та «Файненшл Ньюз» у період з 31 березня по 20 квітня 1933 року, містила неприкрашену розповідь очевидця про голод в українських містах і селах.⁷⁸ Однак журналісти замовкли, чому сприяв сумнозвісний лауреат Пулітцерівської премії Волтер Дюранті, кореспондент «Нью-Йорк Таймс» у Москві, який привернув до себе особисту увагу Сталіна і висвітлював лінію Комуністичної партії у своїх статтях.⁷⁹

Із запізненням з'явилися спогади, написані західними спостерігачами, але на той час Великий голод вже зібрав свій гіркий врожай в Україні. Його одразу ж затьмарив прихід до влади Адольфа Гітлера та дипломатичне визнання Радянського Союзу Сполученими Штатами в листопаді 1933 року. У 1950-х роках група вцілілих у Канаді та США почала записувати свій досвід і опублікувала два томи свідчень очевидців під назвою «Чорні справи Кремля: Біла книга». Ця назва здавалася неприємною для західних дослідників, які

⁷⁸ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 57

⁷⁹ Вирізки із закордонної преси про голодомор в Україні за 1933 рік. (URI-УГКРУ).

стверджували, що є неупередженими щодо супротивника у Холодній війні, аж поки через десятиліття Роберт Конквест не включив ці свідчення до своєї першої історії на цю тему. Протягом другого періоду, з кінця 1950-х до 1980-х років, радянська історіографія продовжувала заперечувати факт голоду, тоді як західні історики, в тому числі з української діаспори, викрили масовий голод, що призвів до мільйонів жертв. Вже у 1965 році Василь Плющ визначив репресії 1930-х років як моральний і фізичний геноцид. Проте вперше він використав цей термін десять років потому, у своїй книзі «Геноцид українського народу»⁸⁰

У 1980 році за підтримки української діаспори Гарвардський український науковий інститут започаткував проект «Український голод». Ще до відкриття радянських архівів Роберт Конквест і Джеймс Мейс, які надавали основну дослідницьку допомогу проекту, розпочали новаторське дослідження Великого голоду на основі свідчень очевидців і спогадів тих, хто вижив. Понад двісті людей, що вижили, дали свідчення перед Комісією Конгресу США з питань Голоду в Україні. Радянська влада намагалася змусити гарвардських дослідників відмовитися від свого проекту в обмін на доступ до радянських архівів і бібліотек. Довгоочікувана монографія Роберта Конквеста «Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор» з'явилася у 1986 році. Рецензенти висловили здивування, що трагедія такого масштабу була невідома широкому загалу. Критика з боку британських і російських, а також ревізіоністськи налаштованих американських істориків швидко розпочалася і досі не вщухає.⁸¹

Наприкінці 1980-х років українські письменники публічно підняли питання смерті мільйонів українців під час Великого Голоду на початку 1930-х років. Письменник і громадський діяч Іван Драч популяризував термін «голодомор», що означає «винищення голодом», починаючи з «Голодомору».

⁸⁰ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 57

⁸¹ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор. 1986. С. 41

Напередодні розпаду Радянського Союзу в селах і містечках почали стихійно з'являтися пам'ятники жертвам у вигляді хрестів на місцях відомих масових поховань.⁸²

Парадигма Голодомору як геноциду, яка зародилася в українській діаспорі в 1960-х роках і розвивалася впродовж 1980-х років, була трансплантована в Україну. Ця парадигма ґрунтується на кількох аргументах: причини голоду були політичними, а не економічними; комуністична національна та аграрна політика була антиукраїнською; голод був штучним; голод розглядався як форма терору, застосована Сталіним проти українського народу з метою викорінення його національних прагнень разом з його мовою та культурою; звірство порівнювалося з Голокостом та геноцидом вірмен; Голодомор-геноцид ставився в контекст тривалого українсько-російського конфлікту. Термін «Голодомор» з великої літери та з певним артиклем виходить за межі «примусового голодування українців» і включає в себе знищення української національної інтелігенції, а також православного та католицького духовенства.⁸³

Протягом третього періоду, з 1990-х років до першого десятиліття ХХІ століття, використовуючи нововідкриті архівні документи, історики та демографи в Україні разом із зарубіжними дослідниками переконливо довели злочинний характер штучного голоду, вчиненого більшовицьким режимом. Науковці зібрали та критично проаналізували усні історії та свідчення, але, як слушно зауважила Ольга Андрієвська, залишилося завдання пов'язати ці свідчення з ширшими соціальними та культурними моделями.

Декілька українських істориків почали досліджувати новий рубіж написання соціальної історії Голодомору. Коли у 2008 році міжнародна спільнота відзначала 60-ту річницю Конвенції ООН про геноцид, троє

⁸² Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 57

⁸³ Мейс Д. Е. Вигадування голодомору: Огляд історіографії. 1983. С. 128

канадських науковців знайшли машинописні нотатки Рафаеля Лемкіна про радянський геноцид в Україні у Відділі рідкісних книг і рукописів Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Історик Роман Сербин вперше натрапив на джерело, на яке посилався французький дослідник Жан-Луї Панне. Текст вперше опублікував Любомир Луцюк з Королівського військового коледжу Канади у своїй збірці статей про Голодомор. Інтерпретація Великого Голоду була розширена Лемкіним за межі винищення голодом до того, що він назвав «класичним прикладом радянського геноциду, його найдовшого і найширшого експерименту з русифікації». У своїх нотатках Лемкін охарактеризував політику Кремля в Україні в першій половині XX століття як «не просто випадок масового вбивства, а як випадок геноциду, знищення не лише окремих людей, а й культури та нації».⁸⁴

Четвертий період дослідження Голодомору, який збігся з Євромайданом і Революцією Гідності, став поштовхом до зміни парадигми в написанні історії Голодомору як геноциду. Замість того, щоб зосереджуватися на радянській політиці реквізиції зерна як методі вчинення геноциду та досліджувати наміри «Людини зі сталі», нове покоління дослідників Голодомору переорієнтувало свою увагу на суперечливі ролі звичайних громадян — «істинно віруючих», учасники опору та сторонні спостерігачі, які будували «чудову нову» радянську цивілізацію. Нове покоління дослідників Голодомору дослідило соціальні, психологічні та культурні наслідки травматичної історичної події для кількох поколінь українців.⁸⁵

Теорія про те, що Голодомор є геноцидом, повинна більше зосереджуватися на причинах і намірах злочинців, а також на перебігу дій і міжнародному контексті Голодомору. Порівняння з парадигмальним випадком Голокосту може надати результату більшої достовірності. З

⁸⁴ Захаров Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Харків, 2008. С. 46

⁸⁵ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 59

юридичної точки зору Голокост вважається геноцидом, оскільки він мав як ментальний елемент, намір знищити, що підтверджується підписаними документами, наказами, публічними промовами тощо, так і фізичний елемент, «вбивство членів групи», що підтверджується свідченнями очевидців, місцями масових поховань і письмовими наказами про страту. Голокост увібрав у себе всі п'ять фізичних елементів, які складають геноцид.⁸⁶

Хоча Голодомор було виключено як такий, що не є геноцидом, оскільки ментальний елемент, намір вбити, не міг бути чітко продемонстрований, деякі з фізичних елементів все ж таки були присутні: вбивство членів групи (приблизно 6-7 мільйонів українців померли між 1932/1933 роками через голод, і значний відсоток з них був розстріляний радянською владою за звинуваченням у «куркульстві»), заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам групи (більшість українців у той період померли повільною і болісною смертю від голоду, деякі були поховані живцем, інші розстріляні, більшість тих, хто вижив, отримали психічні травми на все життя), свідомо створюючи групі умови життя, розраховані на повне або часткове її фізичне знищення (є докази того, що Сталін у той час знав про ситуацію в Україні, але нічого не зробив, щоб допомогти людям, більше того, збільшив продовольчі норми до максимально можливого рівня, відмовився від допомоги, ввів блокаду України, а потім і міст, запровадив внутрішні паспорти, щоб люди не могли жодним чином врятуватися від голоду, відмовився від зовнішньої допомоги, незважаючи на те, що становище було безвихідним).⁸⁷

Що стосується заходів, вжитих проти дітей, то добре відомо, що в середині 1930-х років Сталін мав проблему з «безпризорниками», тобто поколінням дітей-сиріт по всьому Радянському Союзу. Коли їх ставало занадто багато, їх зазвичай розстрілювали. Незважаючи на все це Голодомор

⁸⁶ Мейс Д. Е. Вигадування голодомору: Огляд історіографії. 1983. С. 24

⁸⁷ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 58

був визнаний Європейським парламентом не геноцидом, як Голокост, а неефективною економічною політикою комуністичних урядів республік Радянського Союзу та злочином проти людяності.⁸⁸

У четвер, 23 жовтня 2008 року, у Страсбурзі Європейський парламент ухвалив резолюцію про вшанування пам'яті жертв Голодомору - штучного голоду в Україні (1932-1933 рр.). У резолюції згадується Конвенція ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього, але слово «геноцид» до Голодомору не застосовується. Дехто припускає, що ЄС не назвав Голодомор геноцидом, щоб не засмучувати Росію. На жаль, це сталося тому, що з точки зору незалежності Європейський Союз не є повністю автономним від інших «акторів» на міжнародній арені.⁸⁹

З тих же причин нацизм завжди вважався в ЄС порочною ідеологією, але комунізм, хоча він також спричинив мільйони невинних смертей по всьому світу, не викликає такого осуду. Бути фанатом нацистів або вихвалити Гітлера - це серйозний юридичний злочин, але бути ентузіастом комунізму або публічно висловлювати своє захоплення Сталіним не має жодних юридичних наслідків. Це також пов'язано з пам'яттю та історичною свідомістю. Дехто досі бачить у колишньому СРСР рятівника Європи, переможця нацизму, хоча це навряд чи так. Наприклад, звільнивши єврейський народ, радянська влада заповнила колишні єврейські гетто своїми військовополоненими. З юридичної точки зору, міжнародне право через Конвенцію ООН про геноцид визначає, що «геноцид є злочином за міжнародним правом, що суперечить духу і цілям Організації Об'єднаних Націй і засуджується цивілізованим світом».

Стаття 2 Конвенції⁹⁰ описує, що таке геноцид і за що він карається, у п'яти пунктах, що становлять інтерес, і означає, що будь-яка з наведених нижче дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь

⁸⁸ Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і терор-голодомор. 1986. С. 97

⁸⁹ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 59

⁹⁰ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide

національну, етнічну, расову чи релігійну групу вважається міжнародним правом геноцидом:

- (а) Вбивство членів групи;
- (б) заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам групи;
- (с) навмисне створення для групи умов життя, розрахованих на її фізичне знищення повністю або частково її фізичне знищення повністю або частково;
- (д) Вжиття заходів, спрямованих на запобігання народженню дітей у групі;
- (е) насильницька передача дітей групи в іншу групу.

Стаття 2 передбачає, що для визнання геноциду таким він має два різних виміри: психічний елемент та фізичний елемент. У той час як намір вбити можна легко ідентифікувати коли йдеться про Голокост, у випадку Великого Голоду в Україні довести наявність чіткого наміру вбити складніше.

Національна та міжнародна спільнота вшановує 70-ті роковини української національної катастрофи, в якій чи не вперше в історії людства конфіскація продуктів харчування була використана державою як зброя масового знищення власного народу з політичною метою. Голодомор 1932-1933 років, який став нелюдським засобом ліквідації мільйонів українців, підтверджує злочинний характер тогочасного політичного режиму.

У світлі еволюції як визначення поняття «геноцид» відповідно до Конвенції про геноцид, так і переслідування за акти геноциду в різних міжнародних і національних трибуналах, Голодомор 1932-1933 років в Україні відповідає міжнародному визначенню геноциду і має бути визнаний таким.

Вперше Голодомор 1932-1933 років був визнаний в Україні на національному рівні геноцидом Постановою Верховної Ради України від 14 травня 2003 року «Про вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років». 28 листопада 2006 року Законом України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» Голодомор був визнаний Верховною Радою геноцидом

відповідно до Конвенції 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього, а закон був підписаний Президентом. Такого ж висновку дійшла і виконавча влада, коли 16 травня 2008 року Національна комісія зі зміцнення демократії та утвердження верховенства права, призначена Президентом України, ухвалила Висновок щодо юридичної кваліфікації Голодомору як геноциду відповідно до визначення, сформульованого в Конвенції про геноцид. Голова Комісії та Міністр юстиції Микола Оніщук підписав Висновок 4 вересня 2008 року.⁹¹

Судова гілка влади аналогічно застосувала визначення геноциду, що міститься в Конвенції ООН, до Голодомору. 13 січня 2010 року Апеляційний суд м. Києва розглянув і виніс рішення у кримінальній справі, порушеній Службою безпеки України (СБУ) за обвинуваченням Сталіна, Молотова, Кагановича, Постушева, Косіора, Чубаря та Хатевича у вчиненні геноциду в Україні у 1932-1933 роках за статтею I (1) Кримінально-процесуального кодексу України. Завдяки відкриттю архівів СБУ з'явилося багато документів, які раніше були недоступні, що дозволило встановити наявність умислу, передбаченого Конвенцією про запобігання геноциду.

Суд постановив, що масове знищення голодом мільйонів українців, організоване радянським тоталітарним режимом, було геноцидом відповідно до Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948) та Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людяності (1968). Обвинувачені особи були визнані винними у скоєнні злочину геноциду, однак, оскільки всі вони померли, а отже, відповідно до пункту 8.1 статті 6 Кримінально-процесуального кодексу, подальше кримінальне переслідування проти них є спірним. Відповідно до документів, поданих до Апеляційного суду, Суд визначив, що сукупні втрати України становлять 10 063 000 українців (приблизно 4 000 000 померлих та 6

⁹¹ Закон України "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні».

000 000 ненароджених) внаслідок Голодомору-геноциду, вчиненого у 1932-1933 роках⁹²

За часів президентства Ющенка Україна взяла на себе зобов'язання переконати міжнародну громадську думку в тому, що Голодомор відповідає визначенню геноциду, і почала активно заохочувати парламенти низки держав, а також низку міжнародних організацій до прийняття декларацій про визнання Голодомору актом (злочином) геноциду. На сьогоднішній день Голодомор геноцидом у той чи інший спосіб визнали наступні держави (у хронологічному порядку): Естонія, Австралія, Канада, Угорщина, Литва, Грузія, Польща, Перу, Парагвай, Екватор, Колумбія, Мексика і Латвія, а також Палата представників Конгресу США і, опосередковано, Святий Престол.

Європейський парламент, дотримуючись конвенції, визнав Голодомор злочином проти людяності, але не геноцидом. Також Організація Об'єднаних Націй, ЮНЕСКО, ОБСЄ, Аргентина, Іспанія, Чилі, Чехія, Словаччина та Російська Федерація видали документи про вшанування пам'яті жертв Голодомору (у випадку Росії - «жертв голоду 1930-х років»). Видається, що метою зусиль українського керівництва є створення міжнародного іміджу України та українців (в етнічному сенсі) як країни і нації, що особливо постраждали від злочинів комунізму, а тому заслуговують на особливий статус і особливу підтримку, а можливо, і на особливу компенсацію (хоча остання ідея досі не була офіційно сформульована).⁹³

Слід додати, що Голодомор вперше визнали геноцидом у 1970-х роках українські емігранти (за прикладом вірменської діаспори), і що саме ця група насаджувала цю концепцію в незалежній Україні.⁹⁴ Тому можна запитати, чи не є нинішні заходи Києва реалізацією довгострокової стратегії українського націоналістичного руху. Ця тенденція є неприйнятною для Російської

⁹² Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 63

⁹³ David R. Marples, Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva auses of the 1932 Famine in Soviet Ukraine. 2014. P. 29

⁹⁴ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 128

Федерації, яка намагається не допустити визнання Голодомору геноцидом міжнародною спільнотою. Вона робить це тому, що для широкого світу Росія є правонаступницею Радянського Союзу і тому «успадковує» відповідальність за радянські злочини так само, як Німеччина успадковує відповідальність за злочини Третього Рейху, а також тому, що Росія не бажає обговорювати злочини комуністичного режиму проти самої російської нації, включаючи голод 1932-1933 років у Поволжі, на Кавказі, в Західному Сибіру і Казахстані. Парадоксально, але необхідність оскаржувати українську «доктрину Голодомору» змусила російських політиків та істориків підняти цю тему і нарешті перервати мовчання.⁹⁵

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 9 грудня 1948 року і набула чинності 12 січня 1951 року. Радянська Україна підписала Конвенцію 16 червня 1949 року і ратифікувала її 15 листопада 1954 року. Незалежна Україна продовжує поважати міжнародну Конвенцію і включила «Статтю 442. Геноцид» до свого Кримінального кодексу. Термін «геноцид» був запропонований у 1943 році Рафаелем Лемкіним (1900-1959) «від давньогрецького слова *genos* (рід, плем'я) і латинського *cidere* (вбивати). За своїм складом воно, таким чином, відповідає таким словам, як тираноборство, вбивство і дітовбивство».⁹⁶

Польський єврей, який народився на території сучасної Литви, Лемкін вивчав право у Львівському університеті, де зацікавився злочинами проти груп і зокрема різаниною вірмен під час Першої світової війни. У жовтні 1933 року, як викладач порівняльного права в Інституті кримінології Вільного університету Польщі та заступник прокурора Окружного суду Варшави, він був запрошений виступити зі спеціальною доповіддю на 5-й Конференції з уніфікації кримінального права в Мадриді. У своїй доповіді Лемкін

⁹⁵ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 110

⁹⁶ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide

запропонував створити багатосторонню конвенцію, яка б визнала знищення людських груп, яке він назвав «актами варварства», міжнародним злочином.⁹⁷

Конвенція, за яку проголосувала Генеральна Асамблея ООН, містить 19 статей, присвячених переважно проблемам запобігання геноциду та покарання за нього. Найбільше значення для нашої дискусії мають преамбула та перші дві статті. Преамбула визнає, що «в усі періоди історії геноцид завдавав людству величезних втрат», а перша стаття проголошує, що геноцид є злочином згідно з міжнародним правом, «незалежно від того, чи вчиняється він у мирний час, чи під час війни». Найважливіше визначення геноциду міститься в статті II: «У цій Конвенції геноцид означає будь-яку з наведених нижче дій, вчинених з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку».⁹⁸

Делегати різних країн, які засідали в редакційних комітетах, прийшли до цього визначення після довгих дискусій. Це був компроміс, який мало кого задовольнив і продовжує піддаватися критиці з боку юристів, політиків та науковців. Однак, воно залишається єдиним юридичним визначенням, схваленим Генеральною Асамблеєю ООН і чинним у міжнародних судах. Основним запереченням проти визначення є обмежена кількість визнаних цільових груп геноциду. З'явившись після Другої світової війни і спираючись на роботу Лемкіна та свідчення нацистських концтаборів, визначення було обов'язково пристосоване до єврейського Голокосту. Євреї підпадали під усі чотири категорії: національну, етнічну, расову та релігійну. Вони не становили окремої політичної чи соціальної групи, але це не було причиною виключення двох категорій, які, зрештою, були частиною турботи лемків. Виключення соціальних і політичних груп з Конвенції... було результатом втручання радянської делегації.⁹⁹

⁹⁷ Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. 2007. С. 97

⁹⁸ Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide

⁹⁹ Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. 2007. С. 99

Сьогодні обмеження визначення чотирма категоріями жертв означає, що не можна стверджувати про визнання конкретного українського геноциду, якщо його жертви ідентифікуються лише як селяни. Оскільки очевидно, що з чотирьох перелічених у Конвенції людських груп українці не стали жертвами голоду через свої релігійні чи расові ознаки, залишаються дві інші категорії - "національна" та "етнічна", на яких має будуватися доказ геноциду.

Так само, як Ющенко намагався нав'язати тезу про геноцид на національній арені, він прагнув отримати визнання української національної трагедії на міжнародній арені. Розпочата у 2007 році під гаслом "Україна пам'ятає, світ визнає", всесвітня кампанія за визнання Голоду в Україні геноцидом була центральним стовпом політики Ющенко щодо Голодомору. У цьому відношенні його дії відповідали діям його попередників, зокрема Кучми, але цього разу наступ був зовсім іншого масштабу. Цей останній аргумент часто використовувався для виправдання заклику до міжнародного визнання, хоча немає жодних ознак того, що Україна була особливо стурбована запобіганням геноциду в інших країнах. Передбачувано, реакція Росії була такою ж жорсткою, що призвело до того, що в кількох випадках справа зайшла в глухий кут, і кожна сторона намагалася використати свій вплив серед інших держав, щоб схилити баланс на свою користь. Хоча Україні загалом не вдалося переконати міжнародні організації стати на бік тези про геноцид, Ющенку вдалося підвищити обізнаність і привернути увагу міжнародної спільноти до проблеми Голодомору.¹⁰⁰

Одна з битв з Росією відбулася в рамках ЮНЕСКО. 1 листопада 2007 року під час 34-ї сесії Генеральної конференції Організації була прийнята резолюція «Пам'ять жертв Великого голоду (Голодомору) в Україні». За тиждень до цього була прийнята резолюція, що закликала до більшої обізнаності про Голокост, а резолюція про Голодомор була представлена у

¹⁰⁰ Сірополко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст. 2018. С. 52

схожому формулюванні у проекті, представленому на Конференції: «видається доцільним, щоб знання про трагедію Голодомору поширювалися в рамках ЮНЕСКО з метою забезпечення засвоєння молодими поколіннями уроків цієї трагічної сторінки». Однак ні в проекті, ні в фінальній резолюції не згадується слово «геноцид», що безсумнівно пов'язано з російським втручанням. Більше того російській делегації вдалося домовитися про зміну формулювання фінальної резолюції, розширивши сферу її застосування, включивши до неї не лише Україну, як передбачалося спочатку, але й інші народи Радянського Союзу, які постраждали від Голодомору. З початкової формули «Вшановуючи пам'ять про Великий голод (Голодомор), штучно створений голод, що забрав життя мільйонів невинних українців у 1932-1933 роках», слова «штучно створений голод» були вилучені, натомість додано наступне речення: «Вшановуючи також пам'ять мільйонів росіян, казахів і представників інших національностей, які померли від голоду в 1932-1933 роках у Поволжі, на Північному Кавказі, в Казахстані та в інших частинах колишнього Радянського Союзу». Тим не менш, варто зазначити, що Росія хоча й брала активну участь у розробці цієї модифікованої версії резолюції, все ж відмовилася її підтримати.¹⁰¹

Зусилля Києва домогтися визнання «геноциду українського народу» з боку ОБСЄ також наштовхнулися на опір Росії. У Спільній заяві, яка була ухвалена в листопаді 2007 року, Голодомор було названо «трагедією, яка забрала невинні життя мільйонів українців внаслідок масового голоду, спричиненого жорстокими діями та політикою тоталітарного сталінського режиму».¹⁰²

Однак найважливіша битва розгорнулася на сцені Організації Об'єднаних Націй. У 2007-2008 роках українська делегація зробила кілька

¹⁰¹ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 98

¹⁰² Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 130

спроб домогтися від ООН ухвалення резолюції, присвяченої 75-м роковинам Голодомору, в якій Голодомор кваліфікувався б як «геноцид українського народу». У травні 2007 року Юрій Сергєєв, представник України в ООН, закликав Генеральну Асамблею визнати геноцид українського народу «шляхом ухвалення відповідного документа», підкресливши при цьому, що жодна конкретна держава не буде звинувачена, а лише «тоталітарний режим». У жовтні 2007 року Петро Доценко, представник Міністерства закордонних справ України в ООН, заявив, що Україна закликала ООН ухвалити відповідну резолюцію. Однак Росія була налаштована рішуче проти будь-якої резолюції і успішно зняла це питання з порядку денного 62-ї, а потім і 63-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН. Навіть події серпня 2008 року, коли роль Москви в російсько-грузинській війні була широко засуджена міжнародним співтовариством, не змогли прорвати дипломатичну ізоляцію Києва в питанні Голодомору.

Виступаючи на 63-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у вересні 2008 року, Ющенко засудив порушення міжнародного права загалом і порушення цілісності грузинської території зокрема; у заключному слові він згадав про 75-ті роковини Голодомору і повторив, що «національні трагедії слід вшановувати спільно, щоб запобігти будь-яким майбутнім національним трагедіям». Нарешті, остання спроба української делегації підняти це питання в ООН у грудні 2008 року закінчилася невдачею. В результаті, Віталій Чуркін, представник Росії в ООН, із задоволенням оголосив, що Росія успішно заблокувала зусилля України поставити це питання на порядок денний.¹⁰³

Зусилля, спрямовані Києвом на Організацію за демократію та економічний розвиток ГУАМ (Грузія, Україна, Вірменія та Молдова), спочатку виглядали багатообіцяючими, але в черговий раз закінчилися компромісом, ймовірно, з метою уникнути протистояння з Росією. Крім того, позиція Молдови була важливим фактором, оскільки ця держава також

¹⁰³ Сірополко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст. 2018. С. 52

постраждала від голоду, і тенденція Києва «привласнити» голод могла відштовхнути Кишинів. Як наслідок, хоча Ющенко оголосив у червні 2007 року, що ГУАМ визнає Голодомор геноцидом, у липні 2008 року організація обережно відступила за менш суперечливим формулюванням «злочин проти людяності».¹⁰⁴

Україна мала більший успіх у тих організаціях, в яких Росія не брала участі і де колишні комуністичні країни з сильною антипатією до Москви могли більш безпосередньо підтримати претензії Києва. Так, 24 листопада 2007 року Балтійська асамблея ухвалила резолюцію про вшанування «пам'яті жертв геноциду та політичних репресій в Україні в 1932-1933 роках». Підтримка країн Балтії, ймовірно, також мала вирішальне значення для ухвалення резолюції Європейського парламенту про вшанування пам'яті жертв Голодомору 23 жовтня 2008 року. Хоча резолюція не визнала Голодомор геноцидом, а натомість використала термін «злочин проти людяності», у тексті згадувалася Конвенція ООН про запобігання геноциду, ймовірно, з метою досягнення компромісу між цими двома позиціями. Голодомор, як стверджувалося, був «цинічно і жорстоко спланований сталінським режимом з метою нав'язати політику колективізації сільського господарства Радянського Союзу проти волі сільського населення України», і закликав до примирення, а не до обурення.¹⁰⁵

У квітні 2007 року Президент Ющенко звернувся до парламентів світу із закликом визнати Голодомор геноцидом. Цим він знову пішов слідами своїх попередників, але за його президентства хвиля визнань Голодомору досягла безпрецедентного рівня. До 2005 року, Естонія (1993), Австралія (1993), Канада (2003) та США (2003) визнали Голодомор геноцидом. За Ющенком до цих країн приєдналися Литва і Грузія у 2005 році, Польща у 2006 році, Перу,

¹⁰⁴ Епплбом А. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. 2017. С. 104

¹⁰⁵ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 98

Бразилія, Еквадор і Колумбія у 2007 році та Парагвай, Мексика і Латвія у 2008 році. Крім того, Словаччина, Іспанія, Португалія, Чилі та Аргентина вирішили вшанувати пам'ять жертв Голодомору, утримуючись при цьому від використання слова «геноцид». Помітним винятком став Ізраїль: хоча Ющенко закликав Кнесет у листопаді 2007 року визнати Голодомор геноцидом, Ізраїль відмовився піти на такий крок.¹⁰⁶ Таке рішення було зумовлене, з одного боку, перебільшеними оцінками Ющенко щодо кількості жертв Голодомору, що загрожувало міфу про Голодомор. жертв, що загрожувало міфу про «унікальність» Голокосту, а з іншого - турботою Ізраїлю про відносини з Росією, що закономірно призвело до прийняття російської інтерпретації Голодомору.¹⁰⁷

Польща надає протилежний приклад. Варшава визнала Голодомор геноцидом, спочатку через декларацію Сенату в березні 2006 року, а потім через Сейм у грудні того ж року. Польща активно підтримувала Помаранчеву революцію і стала важливим союзником України у «війні пам'яті», яку вона вела проти Москви. Це стало особливо актуальним після того, як відносини з Москвою погіршилися у 2006 році через російську заборону на імпорту польського м'яса. Після цього Варшава обрала конфронтаційний шлях і використала своє право вето для блокування угоди про партнерство і співробітництво між ЄС і Росією в листопаді 2006 року. Тому не дивно, що резолюція, ухвалена польським Сенатом, не лише визнала Голодомор геноцидом, але й прямо поклала відповідальність за нього на «деспотичний більшовицький режим», зокрема, на Сталіна, Кагановича, Молотова і Хрущова. Декларація, наполягаючи на солідарності польського народу з українцями, також опосередковано натякала на паралель між минулим - коли Сталін засуджував польський вплив в Україні - і сучасним антиросійським фронтом, представленим Україною та Польщею. Версія англійською мовою

¹⁰⁶ Сірополко, В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст. 2018. С. 104

¹⁰⁷ Barbara Martin. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. 2011. P. 26

була призначена для ширшої міжнародної аудиторії, передмовами до неї виступили український і польський президенти¹⁰⁸.

Можна зробити висновок, що, незважаючи на кілька поразок, коли пряма конфронтація з Росією зводила нанівець зусилля українських дипломатів, Ющенку вдалося успішно підвищити обізнаність про Голодомор на міжнародній арені. Щоправда, йому не вдалося переконати більшість країн у справедливості тези про геноцид: той факт, що такі ключові західноєвропейські держави, як Франція, Велика Британія чи Італія, не змогли ухвалити навіть резолюцію про вшанування пам'яті жертв Голодомору, свідчить про неспокій, який це питання викликало в багатьох європейських столицях. У західноєвропейській культурі, де домінує «культ» пам'яті про Голокост, здавалося, не було місця для одночасного мучеництва українського народу. Лише в Центральній та Східній Європі, де комунізм і нацизм легко ототожнювалися, а спогади про радянську окупацію були ще живими, теза про геноцид могла зустріти сприятливий ґрунт.¹⁰⁹ Визнання Голодомору геноцидом - це тривалий і безперервний процес, який набрав обертів в останні десятиліття. Це було суперечливим питанням, оскільки деякі країни, зокрема Росія, відмовлялися визнавати його геноцидом. Однак в останні роки багато країн, зокрема США, Канада та Австралія, визнали його таким. Визнання Голодомору геноцидом є важливим, оскільки воно визнає страждання і втрати, яких зазнав український народ під час цієї трагічної події. Воно також підкреслює важливість пам'ятати і вчитися на минулих звірствах, а також необхідність запобігти повторенню подібних подій у майбутньому. Визнання Голодомору геноцидом також слугує нагадуванням про силу пропаганди та небезпеку тоталітарних режимів. Політика колективізації та реквізиції зерна радянського уряду була виправдана пропагандою, яка демонізувала заможних

¹⁰⁸ Сірополко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст. 2018. С. 106

¹⁰⁹ Andrea Graziosi. The Soviet 1933 Famine and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be? 2006. P. 98

селян і просувала ідеали соціалізму, але зрештою призвела до загибелі мільйонів невинних людей.

РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1934 РОКІВ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

Політика національної пам'яті в Україні з моменту здобуття незалежності у 1991 році також стала предметом інтенсивних дискусій як на національному, так і на міжнародному рівні. Українські науковці аналізують ключові моменти творення національної пам'яті через обговорення основних агентів пам'яті та їхньої діяльності, як правило, у контексті історичної травми та віктимізації, а потім порівнюють українську політику пам'яті з аналогічним досвідом інших країн Центральної Європи. Як і в інших посткомуністичних країнах, внутрішні дискусії показують, що пам'ять про комуністичне минуле і політика пам'яті про радянські часи, а також питання, пов'язані з творенням пам'яті, є дуже суперечливими і дискусійними питаннями. Водночас, український випадок також був інтегрований у ширшу глобальну дискусію про політику пам'яті та сприйняття комуністичного минулого.

Ця інтеграція відкриває нову методологічну перспективу для пошуку та уможливорює порівняльний підхід, який враховує окремішність українського досвіду. Наприклад, Оксана Шевель, яка вивчала український випадок у порівнянні з іншими країнами Центральної та Східної Європи, описує український режим пам'яті як «розірваний і суперечливий», який характеризується різноманітними регіональними інтерпретаціями комуністичного минулого, а політична еліта виступає в ролі «мнемонічних воїнів», виробляючи власні конкуруючі версії радянської епохи.¹¹⁰

Події Євромайдану 2013-2014 рр. та пов'язані з ними зрушення і зміни в політиці пам'яті, такі як діяльність оновленого Українського інституту національної пам'яті та імплементація законів про декомунізацію, зробили український випадок особливо гарячою темою. Новий рівень політичної,

¹¹⁰ Кульчицький С. В. «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33». 2006. С. 183

соціальної та культурної напруженості спричинив процес декомунізації, який піддався критиці з боку багатьох науковців та громадських активістів.¹¹¹

Існує кілька українських журналів та дослідницьких публікацій, які висвітлюють європейську музеєфікацію комунізму та підкреслюють необхідність вивчення української музейної політики. Однак, незважаючи на це, а також на зростаючу увагу до українських студій пам'яті та актуальність сучасних українських дебатів щодо меморіалізації радянського минулого, українські музеї та їхні зв'язки з різними мнемонічними проектами рідко ставали предметом дослідження.

Істотні зміни в політиці пам'яті відбувалися ще до проголошення незалежності України, під час перебудови або в «постчорнобильську» добу, коли українське суспільство відчувало потребу в подоланні національної амнезії. Соціокультурна ситуація цього періоду була сформована кількома ключовими подіями. По-перше, це відкриття того, що за часів сталінської диктатури знання про оприлюднення тоталітарних злочинів було репресоване радянською владою; за відкриттям цих злочинів послідувало вшанування пам'яті жертв. По-друге, поступово розкривалися факти, пов'язані з аварією на Чорнобильській атомній електростанції та тривалою радянсько-афганською війною, що ще більше підривало радянський героїчний дискурс. По-третє, у політичному, суспільному та культурному житті почали відігравати значну роль нові мнемонічні агенти - захисники націоналістичного напрямку в політиці пам'яті. До них належали Народний рух України за перебудову, українське відділення товариства «Меморіал» та Всеукраїнське товариство «Просвіта» ім. Тараса Шевченка.¹¹²

У контексті таких змін почали розроблятися альтернативні підходи до музеєфікації радянської доби. Поворотним моментом у цьому відношенні можна вважати 1990 рік. У цьому році з'явилося кілька нових музеїв,

¹¹¹ Шевель О. Декомунізація в Україні після Євромайдану: закон і практика. 2016. С. 23

¹¹² Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 58

присвячених раніше замовчуваній історії, про яку йшлося вище. Серед них Музей Чорнобильської трагедії (сmt. Народичі, Житомирська область), Музей бойової слави воїнів-інтернаціоналістів (м. Євпаторія, АР Крим), Музей воїнів-інтернаціоналістів (м. Феодосія, АР Крим) та Історико-меморіальний музей Євгена Коновальця (с. Зашків, Львівська область). Ці музеї першими спробували представити експонати, присвячені радянському періоду до його завершення, але фактично експозиція обмежувалася регіональними аспектами цієї тематики. Цей акцент свідчив про те, що музеї відходили від загальноприйнятої державної радянської героїчної ідеології і більше орієнтувалися на приватну ініціативу та місцеві інтереси. У цьому процесі вони почали пропонувати нову інформацію та нових героїв для вшанування пам'яті.¹¹³

На початку руху за незалежність України, під час президентства Леоніда Кравчука, на державному рівні були зроблені перші спроби врегулювати пам'ять про комуністичне минуле. Політичні лідери дотримувалися націоналістичної тенденції до применшення значення радянської епохи, що було пов'язано не лише зі значним впливом правих політичних і культурних сил, але й з «онтологічною безпекою» держави в цілому. На перший погляд, політика пам'яті цього періоду була спрямована на подолання зв'язку з комуністичним минулим та його публічну критику. Соціальне та культурне життя зазнало радикальних змін: були частково відкриті державні архіви, опубліковані раніше заборонені історичні дослідження, історія України як навчальна дисципліна була введена в систему освіти, збільшилася видимість громадських організацій. У 1993 році Кравчук видав указ «Про відзначення 60-х роковин Голодомору в Україні», а на Михайлівській площі в Києві було встановлено пам'ятник жертвам Голодомору 1932-1933 років.¹¹⁴

¹¹³ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. P. 6

¹¹⁴ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 49

Незважаючи на виразно критичне ставлення до радянського минулого, політика пам'яті Л. Кравчука була амбівалентною, оскільки вона одночасно прагнула впроваджувати національно орієнтовані цінності та зберігати радянські моделі комеморації. Ця подвійність особливо помітна, коли йдеться про державну інтерпретацію різних періодів радянської історії. Починаючи з часів президентства Л. Кравчука (і дотепер), сталінський період оцінюється в Україні досить негативно, що відрізняє країну від Росії, де просталінська ментальність, як видається, набирає все більшої ваги в російському суспільстві і серед політичного керівництва. Першим президентам України, ймовірно, було складно повністю відмежуватися від пізнього радянського періоду, оскільки і Леонід Кравчук, і його наступник Леонід Кучма займали значні партійні та адміністративні посади, і, таким чином, обидва зробили свій внесок у радянську історію України. Можливо, частково з цієї причини «недоліки» і «помилки» цього періоду оцінювалися менш критично і безумовно не так суворо, як сталінська епоха.¹¹⁵

Після Помаранчевої революції у грудні 2004 року Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко отримали чіткий мандат на проведення радикальних реформ. Оскільки усунення Кучми від влади було синонімом «повернення до Європи» і виходу з російської сфери впливу. Помаранчева коаліція була сповнена рішучості надати своїй політиці рішучої прозахідної орієнтації. Але опосередковано перемога націонал-демократичного табору також означала прийняття програми державного будівництва, яку цей табір відстоював з моменту здобуття незалежності. Це стало можливим завдяки приходу до влади нового покоління лідерів, які не займали жодних важливих політичних функцій за радянського режиму і тому не мали жодних сумнівів щодо засудження радянського минулого. Це був фундаментальний зсув у порівнянні з попереднім періодом, особливо помітний у сфері політики пам'яті. Підхід Ющенка до Голодомору не був суто інструментальним, як це було у його

¹¹⁵ Захаров Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Харків, 2008. С. 20

попередників; скоріше, це було питання, до якого він відчував особисту прихильність.¹¹⁶

У 2008 році Микола Рябчук зауважив, що Президент Ющенко «досить чітко довів, що його політика пам'яті не буде кон'юктурною, а ґрунтуватиметься на моральних принципах і беззастережній відданості історичній правді та справедливості». Але в основі його ставлення до історії лежав також свідомий націєтворчий проект. Помаранчева революція ще раз виявила крихкість української єдності і поглибила розкол між Центрально-Західною Україною і південно-східними землями, які досі залишаються лояльними до проросійських сил. Тому потреба в об'єднуючому національному проекті була як ніколи нагальною, а минуле, здавалося, пропонувало матеріал для побудови цієї єдності.¹¹⁷

У своїй інавгураційній промові в січні 2005 року Ющенко вже згадував «голодомори» як одне з лих, які довелося пережити українській нації протягом історії. Протягом першого року свого перебування при владі новий Президент видав кілька пам'ятних указів, присвячених Голодомору, вже тоді висловивши намір дати «політико-правову оцінку голодоморам в історії України». Цей намір матеріалізувався в листопаді 2006 року з прийняттям Верховною Радою «Закону про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Початковий проект Президента був оскаржений Партією регіонів, і після палких дебатів, нарешті, було досягнуто компромісу через формулювання, що виражає співчуття «іншим народам Радянського Союзу, які стали жертвами Голодомору».¹¹⁸

У першій статті закону зазначалося: «Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом українського народу». У другій статті зазначалося, що «публічне заперечення Голодомору є наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і забороняється

¹¹⁶ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. С. 10

¹¹⁷ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 32

¹¹⁸ Закон України «Про Голодомор 1932-33 років в Україні»

законом». Ця стаття, хоча й не мала жодного юридичного значення, незабаром була розкритикована за свою двозначність: дійсно, було незрозуміло, чи засуджується заперечення Голодомору як такого, чи його геноцидний характер.

Однак Ющенко швидко взявся розв'язати цю двозначність. У березні 2007 року він вніс законопроект, що встановлює кримінальну відповідальність за «заперечення Голодомору 1932-1933 років як геноциду українського народу та Голокосту як геноциду українського народу». Пункт про Голокост явно спрямований на те, щоб надати закону ореол легітимності, провівши паралель з аналогічними законами. Законопроект викликав шквал протестів з боку лівих і Партії регіонів, які вважали, що він буде використаний Ющенком «як привід для репресій проти інакомислячих».¹¹⁹

Криміналізуючи різні інтерпретації гаряче обговорюваної історичної події, Ющенко спричинив нову поляризацію поглядів на Голодомор. Група правових експертів Верховної Ради розкритикувала законопроект за криміналізацію «форми вираження певних поглядів або переконань», вважаючи, що таке обмеження свободи слова може бути конституційним лише в тому випадку, якщо воно здійснюється в інтересах національної безпеки, що не було поставлено на карту в даному випадку. Але ці аргументи залишили Ющенка непохитним. Зрештою, законопроект став жертвою хронічної нестабільності режиму і так і не був прийнятий, але рішучість, яку президент продемонстрував та з якою протягом наступних двох років намагався проштовхнути цей законопроект, незважаючи на політичні кризи, свідчить про рівень його відданості цьому питанню.¹²⁰

З роками в суспільній свідомості закріпився певний набір комеморативних практик. Практика запалювання свічки в пам'ять про жертв

¹¹⁹ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 32

¹²⁰ Єлістратова А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: між історичною правдою та політичною міфологією. Київ, 2010. С. 28

Голодомору була простим жестом, що об'єднував більшість українців, незалежно від їхнього походження. Однак за часів Ющенка масштаби вшанування пам'яті зросли до безпрецедентного рівня, особливо у 2008 році, у 75-ті роковини трагедії. План пам'ятних заходів на 2009 рік (не ювілейний, але передвиборчий рік) свідчить про рівень залученості, якого Ющенко досяг наприкінці своєї каденції. З 24 по 28 листопада мали відбутися численні заходи на національному рівні за участю вищих посадових осіб держави: панахиди в церквах усіх конфесій, загальнонаціональна хвилина мовчання, акція «запали свічку». Ющенко та його дружина також головували на відкритті нової виставки, присвяченої «Геноциду українського народу», та оприлюднили результати дослідження «Людяність у нелюдські часи», яке дозволило встановити імена 100 осіб, що врятували інших від голодної смерті під час Голодомору.¹²¹

Ще одним важливим кроком адміністрації Ющенка, спрямованим на об'єднання українців навколо їхньої національної трагедії, стало створення Меморіалу пам'яті жертв Голодомору в Києві. Меморіальний комплекс «Свіча пам'яті» було відкрито 22 листопада 2008 року у 75-ті роковини Голодомору, неподалік від Меморіалу Великої Вітчизняної війни та Києво-Печерської лаври - двох визначних пам'яток міста, що мають важливе символічне значення. Архітектура монументального комплексу графічно символізує національну трагедію України та її стійкість після катастрофи. Сам музей, розташований під землею, був задуманий не стільки як інформативний, скільки як комеморативний простір. Центр круглої «Зали пам'яті» займає вівтар у формі копиці пшениці де «кожен бажаючий може запалити свічку за упокій душі невинних жертв, подзвонити у дзвін і вшанувати пам'ять загиблих хвилиною мовчання».¹²²

¹²¹ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 34

¹²² <https://holodomormuseum.org.ua/en/>

На стендах розміщені «Книги пам'яті» в яких перераховані сотні тисяч імен жертв відсортовані за регіонами. Зала пам'яті виходить на мальовничий майданчик, що спускається до Дніпра. Чорні сходи, обвішані цитатами свідків Голодомору, ведуть до «Алеї пам'яті», що вшановує села з «Чорних списків», приречені на голодну смерть: тисячі назв сіл викарбувані на чорних мармурових плитах. «Чорні списки» та «Книги пам'яті» покликані вразити відвідувача масштабами трагедії: впізнаючи імена родичів чи села де вони проживали, кожен громадянин України може відчувати свою особисту причетність. Характерно, що в листівці музею зазначено, що «збереження пам'яті про наших співвітчизників, які стали жертвами найстрашнішого злочину є священним обов'язком кожного громадянина України».

Очевидно, що метою Меморіалу, за задумом президента Ющенка, було не стільки увічнення пам'яті жертв, скільки створення символічного простору, що об'єднує українців у святкуванні їхньої незалежності та стійкості. Наскільки ці комеморації та нові ритуали вдалося закріпити в суспільній свідомості «чітке розуміння того, що Голодомор був свідомо спланованим і здійсненим геноцидом української нації», як стверджує Ющенко, залишається під питанням. Згідно з опитуванням, проведеним у листопаді 2009 року 66,3% респондентів вважали, що голод торкнувся не лише України, але й інших територій СРСР, і лише 32,2% вважали, що Голодомор був геноцидом виключно української нації. Більше того 54,3% респондентів заявили, що не мають наміру брати участь у майбутніх пам'ятних заходах.¹²³

Оцінюючи комеморативну діяльність Президента Віктора Ющенка, історик Ярослав Грицак зазначив, що Ющенко був «одержимий минулим і провокував історичні дискусії, як потрібні так і непотрібні». Історик також заявив: «Якщо до Помаранчевої революції історики скаржилися на відсутність серйозної дискусії про історичне минуле України, то після 2004 року відчувалася велика втома від дискусій на історичні теми». У 2006 році

¹²³ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. С. 11

Президент Ющенко пішов за прикладом польського уряду, який створив Польський інститут національної пам'яті у 1998 році і створив Український інститут національної пам'яті, який продовжує залишатися активним і дієвим агентом пам'яті і сьогодні. Відповідно до Указу Президента України від 2009 року «Про деякі заходи з відзначення видатних подій вітчизняної воєнної історії», Інститут мав розробити пропозиції щодо переліку днів, які будуть визнані днями вшанування військових перемог України та створити реєстр об'єктів і місць, пов'язаних з видатними подіями воєнної історії держави.¹²⁴

За час президентства Віктора Ющенка (2005-2010 рр.) заперечення Голодомору як історичної події вже перестали сприймати всі, окрім крайніх апологетів сталінізму, однак Ющенко продовжував наполягати на цьому питанні і під час свого президентства. У листопаді 2006 року він намагався ввести кримінальну відповідальність за будь-яке публічне заперечення трактування Голодомору як геноциду, подавши законопроект, який визнавав Голодомор «актом геноциду українського народу» і стверджував, що заперечення цього факту має вважатися протизаконним. Під час дебатів виник розкол між власним більш націоналістичним політичним табором Ющенка, який підтримував інтерпретацію Голодомору як геноциду, та його опонентом, а саме нинішнім президентом Віктором Януковичем, який зайняв позицію проти інтерпретації Голодомору як геноциду, відповідно до позиції його прихильників у Кремлі.¹²⁵

Таким чином, кожна протилежна позиція щодо обґрунтованості тлумачення геноциду стала політично пов'язаною з відповідною політичною фракцією, а деякі члени парламенту були змушені партійними лідерами голосувати проти власних переконань щодо законопроекту Ющенка. Зрештою, Верховна Рада прийняла проект лише з поправкою, яка обмежила сферу дії закону до криміналізації публічного заперечення самого

¹²⁴ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 34

¹²⁵ Barbara Martin. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. 2011. С. 5

Голодомору, а не заперечення його трактування як геноциду. Відповідні статті доопрацьованого «Закону про Голодомор 1932-1933 років в Україні» виглядають наступним чином:

Стаття 1. Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні розцінюється як наруга над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору та приниження гідності Українського народу і є протиправним.¹²⁶

Ющенко також заручився підтримкою цього наративу в публічній сфері, запровадивши те, що історик Георгій Касьянов назвав громадянською релігією, з власним каноном символів і ритуалів, пов'язаних із вшануванням пам'яті жертв Голодомору. Таким чином, основний наратив і пов'язані з ним переконання стали священними. Як наслідок, думки, що суперечать догматам цієї релігії, починають розглядатися як єретичні. Тут існує дуже реальна небезпека, пов'язана з бажанням покарати тих, кого вважають єретиками.

Спроби Ющенка криміналізувати заперечення наративу геноциду можна розглядати саме таким чином. На посаді президента він сконструював державну доктрину щодо Голодомору, а потім спробував запровадити покарання за її недотримання. Це є формою авторитаризму і суперечить статтям Конституції України. У статті 15 чітко сказано: «Жодна ідеологія не може бути визнана державою як обов'язкова. Цензура забороняється». Стаття 34 говорить: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань». Встановлення кримінального покарання за висловлення непопулярних ідей є явним порушенням прав людини, гарантованих цими статтями.¹²⁷

¹²⁶ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. P. 11

¹²⁷ «Закон України Про Голодомор 1932-33 років в Україні» № 376-V від 28 листопада 2006 року. Віктор Ющенко. У The Holodomor Reader, упоряд. та ред. Богдан Клід та Олександр Мотиль. Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських студій. 2012. 73-75 с.

Ющенко спробував обґрунтувати запропонований ним закон у пояснювальній записці до свого законопроекту. Основний напрямок його аргументації полягає в тому, що подібні закони існують в країнах Європейського Союзу, які передбачають покарання за заперечення Голокосту. Він стверджує, що публічне заперечення Голодомору як геноциду призведе до приниження громадян України, що суперечить статтям 3 і 28 Конституції, і що це становить соціальну небезпеку для суспільства і держави. Він також посилається на статтю 11, яка проголошує обов'язок держави сприяти розвитку історичної свідомості, культури і традицій українського народу, які, як він стверджує, опиняться під загрозою знищення.¹²⁸

Його порівняння заперечення наративу геноциду із запереченням Голокосту є невдалим, оскільки перше передбачає лише інтерпретацію події, реальність якої вже має бути визнана для того, щоб ця дискусія взагалі відбулася, тоді як друге передбачає відверте заперечення того, що така подія коли-небудь відбулася. Тому небезпека, яку Ющенко приписує толерантному ставленню до заперечення геноциду, не є переконливою. Хоча його наміри щодо цього закону, а саме забезпечення обізнаності про людські причини Голодомору, насправді можуть бути похвальними, його метод є проблематичним з огляду на його зазіхання на свободу слова.¹²⁹

Крім того, важливо визнати, що хоча сучасні науковці дійшли фактичного консенсусу щодо того, що Голодомор був штучною подією, якій можна було запобігти, тлумачення терміну «геноцид» та докази, що підтверджують судження про його застосування до українського голоду, все ще залишаються предметом дискусій, а політизація трагедії насправді може зашкодити історичному процесу. Касьянов влучно назвав цю практику «кампанійщиною», посилаючись на скарги учасників круглого столу 2008

¹²⁸ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України». 2007

¹²⁹ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 42

року, присвяченого голоду, на те, що зростаючий передвиборчий і заангажований дискурс про голод має саме такий ефект.

Національний наратив почав зазіхати навіть на правову сферу, майже витіснивши писане право, особливо це стосується «Закону про Голодомор 1932-1933 років в Україні». Хоча ухвалений закон і визнає Голодомор актом геноциду українського народу він фактично не забороняє заперечувати його трактування як геноциду. Однак це не завадило декому надмірно тлумачити цей закон і погрожувати авторам, які ставлять під сумнів наратив геноциду, юридичними наслідками. Два таких випадки, що сталися наприкінці 2009 року набули розголосу. У першому випадку Сергій Шведко, головний редактор газети «Рідне Приазов'я», був притягнутий до суду районним головою партії Ющенка «Наша Україна» за статтю під назвою «Голодомор крокує країною?». Оскільки стаття Шведко жодним чином не заперечує факт Голодомору, справу було закрито. У другому випадку, щодо політичного аналітика Віктора Пироженка, комісія постановила, що погляди Пироженка суперечать встановленим історичним фактам, як це передбачено «Законом про Голодомор 1932-1933 років в Україні» і тому можуть становити загрозу національній безпеці. Кримінальні звинувачення, однак, так і не були висунуті і незабаром після цього президентство Ющенка закінчилося, коли 25 лютого 2010 року на посаду президента було обрано Віктора Януковича.¹³⁰

Всього через два місяці після свого обрання новим президентом України, 27 квітня 2010 року, Віктор Янукович виступив перед Парламентською асамблеєю Ради Європи у Страсбурзі (Франція). Після виступу президента він відповів на запитання низки присутніх делегатів, у тому числі представника Фінляндії, щодо «питання Великого Голоду». Слід зазначити, що представник Фінляндії запитав Януковича про його особисту думку з цього питання. З огляду на це, його відповідь слід розглядати з

¹³⁰ Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». 2017. С. 42

юридичної точки зору як висловлення особистих переконань, відмінних від офіційної позиції українського народу.¹³¹

У цій заяві важливими є дві речі. По-перше, Янукович допускає штучний характер голоду як «наслідок політики сталінського режиму». Другим, і головним пунктом розбіжностей, є його відмова підтвердити інтерпретацію голоду як геноциду. У цьому він відходить від канонізованої інтерпретації Голодомору, висунутої Віктором Ющенком під час його перебування на посаді президента і закріпленої «Законом про Голодомор 1932-1933 років».¹³²

Партія Ющенка «Наша Україна» відреагувала на це прес-релізом в якому заявила, що заява Януковича порушила цей закон. Однак, навіть якщо відкинути той факт, що закон про який йдеться стосується публічного заперечення Голодомору в Україні, а заява Януковича була зроблена у Франції, кримінального злочину тут не може бути. Хоча стаття 1 недвозначно стверджує, що Голодомор був геноцидом українського народу, а заява Януковича явно суперечить цьому, акт закріплення претензії на історичну правду в законі, якою б добре обґрунтованою вона не була, виражає суб'єктивну претензію з якої не можна вивести об'єктивну істину. Фактичність може бути встановлена лише шляхом ретельного дослідження в умовах свободи думки і слова, що гарантується кожному громадянину України Конституцією. Якщо ці умови дійсно виконуються, то суб'єктивні претензії такого роду стають непотрібними, і їх слід розглядати як суто символічні. Крім того, аргумент про те, що це є запереченням Голодомору в контексті статті 2, знову ж таки є неспроможним, оскільки Янукович не лише визнає факт голоду у своїй заяві, але й навіть називає винуватця.¹³³

Хоча важливо визнавати право на особливу думку, не менш важливо усвідомлювати наслідки висловлювання такої думки з позиції влади. Заява

¹³¹ Barbara Martin. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. 2011. P. 19

¹³² Barbara Martin. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. 2011. P. 20

¹³³ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. P. 15

Януковича є симптомом більш глибокої схильності і в його якості президента України має значну вагу як у національній свідомості, так і на політичній арені. Вона посиляє важливий сигнал про можливий напрямок національної політики і закладає основу для створення нового національного наративу.

Янукович був явно підтриманий Москвою на президентських виборах і публічно прийнявши російську позицію щодо Голодомору, він фактично підтвердив, що його власні інтереси лежать на сході, у завоюванні прихильності Москви. Істинність цього була підтверджена як прямо, так і різними політичними та програмними кроками з моменту його інавгурації. У 2008 році президент Росії Дмитрій Медведєв категорично відмовився приїхати на вшанування 75-х роковин Голодомору в Україні. Потім, під час візиту в травні 2010 року, після того, як Янукович погодився на інтерпретацію Голодомору як такого, що не є геноцидом, Медведєв символічно супроводжував Януковича до меморіалу Голодомору в Києві. Таким чином, Медведєв чітко дав зрозуміти, що Росія вважає заяву Януковича про заперечення геноциду новою офіційною позицією України.¹³⁴

У червні 2010 року, на 20-ту річницю українського суверенітету, Янукович намагався легітимізувати прорадянський український наратив, закликаючи визнати радянську історію фундаментальною для сучасної української культури та економіки. У грудні того ж року, перебуваючи в Ризі, Янукович ще більше підтвердив свою прихильність до цього наративу, відмовившись відвідати Латвійський музей окупації, який має яскраво виражену антирадянську спрямованість, що є серйозним порушенням протоколу для дипломатичних гостей Латвії.¹³⁵

Отже, політика пам'яті про Голодомор почала розвиватися наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років, після розпаду Радянського Союзу. Відтоді Україна доклала значних зусиль для вшанування пам'яті жертв Голодомору та

¹³⁴ Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. 2018. P. 17

¹³⁵ Barbara Martin. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. 2011. P. 23

інформування своїх громадян про події, що призвели до голоду. Меморіалізація Голодомору має багато форм, включаючи музеї, пам'ятники та щорічні вшанування. Національний музей Голодомору-геноциду в Києві є одним із найважливіших меморіалів пам'яті жертв Голодомору, а також центром досліджень та освіти на цю тему. В Україні Голодомор визнано геноцидом з 2006 року, і країна доклала значних зусиль для вшанування пам'яті жертв та підвищення обізнаності про події, що призвели до голоду. Віктор Ющенко був рішучим прихильником визнання Голодомору геноцидом, а його адміністрація доклала значних зусиль для підвищення обізнаності та освіти про цю трагічну подію. За президентства Петра Порошенка Україна продовжила надавати пріоритетне значення визнанню та вшануванню пам'яті жертв Голодомору. Створено Національний музей Голодомору-геноциду, розширено щорічні заходи з вшанування цієї події та запроваджено законодавство, яке передбачає кримінальну відповідальність за заперечення визнання Голодомору як геноциду. На противагу цьому, політика російських президентів щодо Голодомору була здебільшого зневажливою або навіть ворожою. Хоча деякі російські політики та науковці визнали Голодомор геноцидом, російський уряд не визнав його таким. Президент Путін В. критично ставиться до зусиль України щодо визнання та вшанування пам'яті жертв Голодомору, розглядаючи їх як політично вмотивовані спроби демонізувати Росію.

ВИСНОВКИ

Голодомор 1932-1933 років був однією з найбільших трагедій 20-го століття. Штучний голод, який призвів до смерті мільйонів українців і справив глибокий вплив на історію, політику та культуру країни. У його основі лежала політика колективізації, яку проводив радянський уряд. Наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років Радянський Союз переживав швидку індустріалізацію, і уряд вважав, що колективізація сільського господарства необхідна для фінансування цього процесу. В Україні ця політика впроваджувалася з особливою жорстокістю. Приватна власність на землю була скасована, а селян змушували вступати до колгоспів.

Опір колективізації наštтовхувався на жорстокі репресії, а урядова аграрна політика була катастрофічною. Зернові квоти були встановлені настільки високими, що їх було неможливо виконати, а коли селяни не виконували свою квоту, їх карали штрафами, конфіскацією майна та ув'язненням. Як наслідок, багато селян вдавалися до переховування зерна або саджали посіви для особистого споживання, що призводило до ще більш суворих покарань з боку влади. Мільйони українців померли від голоду, багато були змушені покинути свої домівки в пошуках їжі. Голод мав глибокий вплив на українське суспільство як у короткостроковій, так і в довгостроковій перспективі. У короткостроковій перспективі голод зруйнував сім'ї та громади, залишивши по собі спадщину травм і горя. У довгостроковій перспективі Голодомор мав тривалий вплив на українську політику та культуру. Він став символом українського опору радянському гніту і відіграв значну роль у розвитку українського націоналізму.

Окрім політичного та соціального впливу, Голодомор мав також значні економічні наслідки. Голод призвів до значного спаду сільськогосподарського виробництва, оскільки багато фермерів були змушені покинути свої землі або загинули. Це мало довгострокові наслідки для української економіки, що

ускладнило відновлення країни після голоду та розвиток потужного сільськогосподарського сектору.

Оцінки кількості загиблих різняться, але більшість джерел вказують на те, що від голоду померло від 3 до 4,5 мільйонів українців. Однак точну цифру важко визначити, оскільки радянський уряд активно приховував масштаби катастрофи. Він відмовлявся визнати факт голоду, натомість звинувачував у неврожаї погану погоду та неефективність українських фермерів. Уряд також перешкоджав надходженню допомоги до постраждалих районів, що ще більше поглиблювало кризу. Голод був спричинений поєднанням політичних, економічних та екологічних факторів, але в своїй основі він був результатом політики колективізації. Радянський уряд добре знав про голод і мав ресурси для надання допомоги постраждалим регіонам, однак відмовився визнати серйозність кризи і натомість обрав пріоритетом експорт зерна до інших країн.

Багато українців почали розглядати радянську владу як окупаційну силу, що мала намір знищити українську культуру та ідентичність. Ці настрої знайшли своє відображення у розвитку українських націоналістичних рухів, які набрали сили в роки після голоду. Голодомор також мав значний вплив на українську культуру. Голод залишається важливою частиною української національної ідентичності, а зусилля, спрямовані на підвищення обізнаності про його вплив на українське суспільство, тривають. Він став великою темою в українській літературі, мистецтві та музиці, а також слугував заклик до згуртування українських націоналістів. Пам'ять про голод вшановується у різний спосіб, зокрема через створення пам'ятників, заснування музеїв та щорічне відзначення національного дня пам'яті.

Визнання Голодомору актом геноциду стало вирішальним кроком у визнанні масштабів трагедії та сприянні кращому розумінню української історії та культури. Незважаючи на масштаби Голодомору, багато років він залишався значною мірою забутою сторінкою світової історії. Лише після розпаду Радянського Союзу в 1991 році повна інформація про масштаби голоду стала доступною. Відтоді докладаються зусилля для визнання

Голодомору геноцидом та підвищення обізнаності про його вплив на українське суспільство. У 2006 році український парламент та багато інших країн офіційно визнали Голодомор актом геноциду. Однак, незважаючи на широке визнання Голодомору геноцидом, все ще є ті, хто заперечує його існування або намагається применшити його значення. Дехто стверджує, що голод був просто наслідком природних причин, або що він не був навмисним з боку радянського уряду. Ці твердження не підкріплені історичними фактами і слугують для підриву зусиль, спрямованих на визнання серйозності трагедії.

Голод став яскравим прикладом небезпеки тоталітарних режимів та руйнівних наслідків, до яких може призвести державна політика, що ставить інтереси держави вище за добробут її громадян. Голодомор має слугувати застереженням для всіх нас про небезпеку авторитаризму та важливість захисту прав і свобод особистості. Визнання Голодомору геноцидом є важливим кроком у цьому процесі, але необхідно продовжувати працювати для того, щоб ця трагедія не була забута. Визнання Голодомору геноцидом є важливим кроком у визнанні масштабів трагедії, але необхідно зробити більше для того, щоб пам'ять про голод була збережена, а його уроки не були забуті.

РЕЗЮМЕ

Іщенко Т. «Голодомор як геноцид українського народу.»

У дипломному проекті на основі широкої джерельної та історіографічної бази розглянуто історію Голодомору 1932-1933 рр. на Українських землях. Досліджено причини голоду, політику і дії радянського уряду. У роботі надані об'єктивні оцінки впливу Голодомору на українську політику та культуру, а також вплив на сучасне українське суспільство.

Також проаналізовано дебати навколо класифікації Голодомору як геноциду, що дало нам змогу зрозуміти, як різні країни та міжнародні організації реагували на масштабну трагедію. В ході роботи досліджено політику пам'яті Голодомору в Україні, зокрема роль мистецтва, літератури та медіа.

Визнання Голодомору геноцидом є важливим для усвідомлення масштабів трагедії, пам'ять про штучно створений голод має бути збережена і слугувати застереженням для всіх про небезпеку авторитаризму та важливість захисту прав і свобод особистості.

Ключові слова: Голодомор, хлібозаготівля, розкуркулення, «закон про п'ять колосків», «чорна дошка», геноцид, політика пам'яті.

SUMMARY

Ishchenko T. «Holodomor - genocide of Ukrainian nation.»

In the diploma project, based on a wide range of sources and historiographical base, the history of the Holodomor of 1932-1933 in Ukrainian lands is considered. The causes of the famine, the policy and actions of the Soviet government are studied. The work provides objective assessments of the impact of the Holodomor on Ukrainian politics and culture, as well as its influence on contemporary Ukrainian society.

Debates around the classification of the Holodomor as a genocide are also analyzed, which allowed us to understand how different countries and international

organizations reacted to the massive tragedy. The policy of memory of the Holodomor in Ukraine is studied, including the role of art, literature, and media.

Recognition of the Holodomor as a genocide is important for understanding the scale of the tragedy, and the memory of the artificially created famine must be preserved and serve as a warning to all about the danger of authoritarianism and the importance of protecting the rights and freedoms of individuals.

Keywords: Holodomor, grain procurement, dekulakization, "law of the five ears," "blackboard," genocide, memory policy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Акт про смерть Охременко А.М. від 20.04.1932 року // Відділ реєстрації актів цивільного стану Великописарівського району управління юстиції у Сумській області. ДАСО - Ф. 7720. - Спр. 168.
2. Анкета складання протоколів біженців із УССР // Український Громадянський комітет рятунок, м. Львів. (URI-УГКРУ).
3. Виписки із листів громадян про перебіг голоду в Україні за жовтень-листопад 1933 р. // Берлінський комітет допомоги голодуючим на Україні, м. Берлін. (URI-УГКРУ).
4. Виписки із листів громадян про перебіг голоду в Україні за жовтень-листопад 1933 р. (екземпляр 2) // Берлінський комітет допомоги голодуючим на Україні, м. Берлін. (URI-УГКРУ).
5. Вирізка із Британської преси про голод в Україні за вересень 1933 р. // Українське бюро в Лондоні. (URI-УГКРУ).
6. Довідка «Зведення виконання плану здачі на експорт за 1933рік по Центральній чорноземній області». Дані про виконання плану здачі за 1932-1933рр. та план на 1934р. (URI-УГКРУ).
7. Документ - «Допоміг голодуючим в Україні» // Український Громадський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
8. Документ - «Жертвам на Великій Україні» // Український Громадський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
9. Документ із зазначенням українських організацій допомоги голодуючим у Львові та їх дислокацією // Український Громадський комітет рятунок, м. Львів. (URI-УГКРУ).

10. Документ Українського Громадянського комітету рятунок про голодомор в Україні створений радянською владою // Український Громадський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
11. Документ Українського Громадянського комітету рятунок - "Страхиття голоду на Бойківщині" // Український Громадський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
12. Документ Громадянського комітету рятунок у Львові про пересилку повідомлення до Української громади Берліна // Український Громадський комітет рятунок у Львові (URI-УГКРУ).
13. «Закон України Про Голодомор 1932-33 років в Україні» № 376-V від 28 листопада 2006 року. Віктор Ющенко. У The Holodomor Reader, упоряд. та ред. Богдан Клід та Олександр Мотиль. Едмонтон: Видавництво Канадського інституту українських студій. 2012. 73-75 с.
14. Заява Віденського комітету рятунок із підсумками проведеної конференції комітетів рятунок у Відні 16-17.12.1933 р. // Віденський комітет рятунок, м. Відень. (URI-УГКРУ).
15. Звернення Громадянського комітету рятунок до повітових комітетів та УНДО // Український Громадянський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
16. Звернення до громадян Люксембургу про голодомор в Україні // Люксембурзький комітет рятунок, м. Люксембург. (URI-УГКРУ).
17. Лист Громадянського комітету рятунок про перебіг голодомору в Україні // Целавич Володимир, Левицький Дмитро. Український Громадянський комітет рятунок. (URI-УГКРУ).
18. Павлович Н. Свідчення Кріль Анастасії Миколаївни про довоєнний і воєнний час с. Волиця-Деревлянська // Львівська історико-просвітницька організація «Меморіал», м. Львів. (АЦДВР). Ф. 11. - Т. 31.
19. «Постанови Першого Конгресу українських націоналістів, що відбувся в лютому-березні 1929р.», «Постанови II Великого Збору ООУН»,

- «Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН» // Організація Українських Націоналістів. (АЦДВР). Ф. 9. Т. 14.
20. Щоденник Олександри Радченко - очевидця подій Голодомору 1932-1933 років в Україні // Олександра Радченко, Городок, Кам'янець-Подільська область. (URI-УГКРУ).
 21. Biblioteka Narodowa Warszawa Документи Українського комітету Громадського Порятунку // Бібліотека народова у Варшаві, м. Варшава. (URI-УГКРУ).
 22. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України». Віктор Ющенко, 7 грудня 2007 року. http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=30993&pf35401=113586.
 23. Закон України про Голодомор 1932-1933 років в Україні. Віктор Ющенко, №. 376-V, 28 листопада 2006 року.
<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/376-16>.
 24. Шевель О. «Декомунізація в Україні після Євромайдану: закон і практика», PONARS Eurasia Policy Memo, 2016, режим доступу - <http://www.ponarseurasia.org/memo/decommunization-post-euromaidan-ukraine-law-and-practice>
 25. National museum of Holodomor-Genocide -
<https://holodomormuseum.org.ua/en/>
 26. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide -
https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.1_Convention%20on%20the%20Prevention%20and%20Punishment%20of%20the%20Crime%20of%20Genocide.pdf

27. Антонович М., Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / The Holodomor of 1932-1933 in Ukraine as a crime of genocide under international law. Київ: Києво-Могилянська академія, 2013. 357 с.
28. Артух О. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2003.
29. Ассман А. Довга тінь минулого: Меморіальна культура та історична політика. Мюнхен, 2006. 328 с.
30. Бледнов С. Ф. Голодомор в Донбасі (1932-1933 рр.): авторський роздум, свідчення, документи. Донецьк: Донбас, 2008. 304 с.
31. Борисенко В. Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. К.: Стилос, 2007. 288 с.
32. Боряк Т. Голод 1932-1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усноісторичними джерелами) / Український історичний журнал, 2020. Число 5. 176-190 с.
33. Боряк Т. Продовольча допомога Кремлю як інструмент Голодомору в Україні // Злочини тоталітарних режимів в Україні: Науковий та освітній погляд. Наукова та освітня перспектива, за редакцією К.С. Беркхофф, А. Подільський, М. Тяглий. Київ: Центр вивчення Голокосту та геноциду Королівської Нідерландської академії мистецтв і наук, 2012. 10–33 с.
34. Бутко С. ОУН проти голодомору 1932-1933 рр. в Україні // Сіверянський літопис. 2007. № 4. 68 с.
35. Вакулишин С. М. Голодова катастрофа в Києві / Всеукр. т-во "Меморіал" ім. В. Стуса. Київ, 2005. 79 с.
36. Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду : правова оцінка / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. 46 с

37. Великий голод в Україні 1932-1933 : збірник свідчень, спогадів, доповідей та статей виголошених та друкованих у пресі в 1983 р. на відзначення 50-ліття голоду в Україні в 1932-33 рр. Торонто: Укр. правосл. брат-во св. Володимира, 1988. 309 с.
38. Вербицький М. Найбільший злочин Кремля : Заплянований штучний голод в Україні 1932-1933 років. Лондон: ДОБРУС у В. Британії, 1952. 112 с.
39. Веселова О. М., Марочко В. І., Мовчан О. М., Голодомори в Україні 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947: Злочини проти народу / Асоц. дослідників голодоморів в Україні, Ін-т історії НАН України. Київ, 2000. 262 с.
40. Веселова О. М., Смолій В. А. Голод в Україні, 1946-1947. Документи і матеріали. Київ; Нью-Йорк: Лотос, 1996. 373 с.
41. Галій М. Організований голод в Україні, 1932-1933 / Український публіцистично-науковий інститут. Нью-Йорк, 1968. 39 с.
42. Гіршфельд А. Міграційні процеси на Україні (в світлі перепису 1926 року) : зб. Харків: Господарство України. 1930.
43. Гнатюк В. М. До проблеми віктимного характеру Голодомору 1932-1933 рр. в історичній пам'яті українського народу. Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2014. 3 с.
44. Голодомор : геноцид українського народу 1932-1933 / Верстюк В., Мороз В., Тилішак В., та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ, 2007. 25 с.
45. Голодомор на Луганщині, 1932-1933 рр. : док., аналіз, комент. / Міжнар. благод. Фонд "Україна 3000", Держ. архів Луган. обл., Упр. СБУ в Луган. обл.; вт.-упоряд.: М. Старовойтов, В. Михайличенко ; під заг. ред. М. Старовойтова. Київ: Стилос, 2008. 286 с.
46. Голодомор 1932-1933 років: злочини влади - трагедія народу : док. і матеріали / Держ. ком. архівів України, Центр. держ. архів громад. об'єднань України; гол. ред. О. А. Удод, кол. упоряд.: В. С. Лозицький та ін. Київ: Генеза, 2008. 504 с.

47. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ:
Анотований довідник / В.М. Даниленко (відп. упоряд.), Л.Л. Аулова,
В.В. Лавренюк. Львів: Центр досліджень визвольного руху. 2010. 472 с
- 48.
49. Горелов М. Є. Криза організацій українських буржуазних націоналістів
на сучасному етапі. К.: наукова думка, 1985. 131 с.
50. Горобець С. М., Бутко С. В. Хроніки війни більшовиків з українським
народом. Голодомор 1932-1933 років на Чернігівщині: виконавці
злочину; Держ. архів Чернігів. обл., Чернігів. райдержадмін. Чернігів:
Десна Поліграф, 2016. 183 с.
51. Гришко В. І. Український "голокост", 1933 р. Нью-Йорк; Торонто:
Добрус-Сужеро, 1978. 128 с.
52. Гудзь В. Історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні:
монографія. Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2019. 1153 с.
53. Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. «Сталін і радянський голод 1932-33 років:
відповідь Еллману». Дослідження Європи та Азії. Т. 58, 2006. № 4. 625-
633 с.
54. Девіс Р. В., Віткрофт С. Г. Роки голоду: радянське сільське
господарство 1931–1933. Лондон: Palgrave Macmillan. 2009.
55. Дорошко М. Визнання Голодомору 1932-1933 рр. в Україні геноцидом:
міжнародний аспект. 2008. № 1. 102-104 с.
56. Епплбом А. Червоний голод: Війна Сталіна проти України. Random
House, 2017.
57. Єлістратова А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: між історичною
правдою та політичною міфологією. Київ: Видавництво «Критика».
2010.
58. Замлинська О. В. ідеологічний терор та репресії проти творчої
інтелігенції у перші повоєнні роки (1945–1947) // Київська старовина.
1993. № 2.

59. Захаров. Є. Чи можна кваліфікувати Голодомор 1932–1933 років в Україні та на Кубані як геноцид? Харків, 2008.
60. Зімон Г. Чи був голодомор 1932-1933 рр. Інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // Український історичний журнал. 2005. № 2. 118-131 с.
61. Камінський Є. Є. Український буржуазний націоналізм в психологічній війні американського імперіалізму. К.: наукова думка, 1983. 138 с.
62. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932—1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті—2000-ні). Харків: Фоліо, 2018. 298 с.
63. Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті - початок 2000-х) / Ін-т історії України. Київ: Наш час, 2010. 271 с.
64. Козицький А. М. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Львів. нац. ун-т імені І. Франка. Львів: Літопис, 2012. 568 с.
65. Колективізація і голод на Україні, 1929-1933 : зб. док. і матеріалів / АН України, Ін-т історії України, Археогр. коміс. та ін.; упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; редкол.: С. В. Кульчицький та ін. Київ: Наук. думка, 1992. 728 с.
66. Командири великого голоду : поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ 1932-1933 рр. / В. Ю. Васильєв, Л. М. Малащенко, С. Уїткрофт, Ю. І. Шаповал; за ред. В. Васильєва, Ю. Шаповала. Київ: Генеза, 2001. 399 с.
67. Конквест Р. Жнива скорботи : колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 275 с.
68. Корнєв О. В. Голодомор на Харківщині: окремі рядки національної трагедії. Харків, 2008. 35 с.

69. Котляр Ю. В. Етнічні меншини Півдня України під час голодомору 1932–1933 рр. К., 2009. Вип. 15.
70. Крупницький Б. Українська історична наука під советами. Мюнхен, 1957.
71. Кульчицький С. В. Великий голод в Україні 1932-1933 років. У 4 Т. К.: Києво-Могилянська академія, 2008.
72. Кульчицький С. В. Голод 1932-1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. 237 с.
73. Кульчицький С. В. Обґрунтування Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду у світлі концепцій Р.Конквеста й Р.Лемкіна // Український історичний журнал. 2018. № 4.
74. Кульчицький С. В. Український Голодомор у контексті сталінської «революції згори» // Український історичний журнал. 2013. Вип. 6. № 513. 240 с.
75. Кульчицький С. В. «Голод 1932 р. в затінку голодомору-33». Український історичний журнал. 2006.
76. Кульчицький С. В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини і наслідки. Київ: Основи. 2003. 288 с.
77. Кульчицький С. В. Географія голоду // Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / За редакцією В.А. Смолій, В.М. Литвин та ін. Київ: Наукова думка, 2003. 509 с.
78. Кульчицький С.В. Голодомор 1932–1933 р.р. як геноцид: труднощі усвідомлення. К., 2008.
79. Кушнір В.Г., Петрова Н.О., Поломарьов В.М. У скорботних 1932-1933 роках. Одеса: вид-во КП ОМД, 2008. 298 с.
80. Левенко О. С. диверсія без динаміту. Львів: Каменярь, 1981. 87 с.
81. Литвин Н. М. політичний терор 1920– 30-х рр. щодо інтелігенції України в ідеологічному обґрунтуванні партійно- радянськими

- лідерами // вісник Київського славістичного університету. К.: КсУ, 2005. № 20.
82. Людина з табору „ді-пі” / Чубенко В., Тумаркін Я., та ін. К.: політвидав України, 1978. 190 с.
 83. Марочко В. Голодомор 1932-1933 рр. Київ, 2007. 64 с.
 84. Марочко В. Територія Голодомору 1932-1933 рр. Київ, 2014. 64 с.
 85. Марочко. В. Геноцид українців. Творці Голодомору 1932–1933 рр. К., 2008.
 86. Мейс Д. Е. Вигадування голодомору: Огляд історіографії. *Harvard Ukrainian Studies*, Т. 7. 1983. № 3. 229-251 с.
 87. Мейс Д. Е. Ваші мертві вибрали мене. К., 2008.
 88. Мейс Д. Свідчення очевидців для Комісії Конгресу. Т.1. США, 2008. 840 с.
 89. Миронюк О. Голодомор 1932-1933 років на Київщині: масштаби трагедії, причини та наслідки. Київ: Видавництво «Дух і Літера». 2008.
 90. Назарова К. В. сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: дис. ... канд. іст. наук. Миколаїв, 2011. 9 с.
 91. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Юхновський І., Верстюк В., Борисенко В., Боряк Г., Бур'ян Л., Веселова О., Гриневич Л., Єйменко Г., Кульчицький С., Лісунова Н., В. Марочко, О. Мовчан, Г. Папакін, І. Рикун, В. Теліщак, Н. Топішко. 18 томів. Київ: Видавництво Олени Теліги, 2008.
 92. Нузов І. «Динаміка колективної пам'яті в українській кризі: перспектива правосуддя перехідного періоду». *Collective Memory in the Ukraine Crisis: A Transitional Justice Perspective*, *International Journal of Transit Justice* 11, 2017. № 1. 132 с.
 93. Оглоблин О. думки про сучасну українську советську історіографію. Н.-Й., 1963.

94. Панченко П. Сторінки історії України ХХ століття: (Українське село: поступ, сподівання, тривоги): Навчальний посібник для студентів вузів, вчителів та учнів середніх шкіл / ІСДО. К., 1995. 230 с.
95. Папакін Г. В. Неопубліковані Сталінські директиви листопада 1932 р.: Кремль і «чорна дошка». // Український історичний журнал. 2013. № 6.
96. Папакін Г. В. "Чорна дошка": антиселянські репресії (1932-1933) : монографія / НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2013. 417 с.
97. Папакін Г. В. «Чорні дошки» як знаряддя радянського геноциду в Україні у 1932-1933 рр. // Сумський історико-архівний журнал. № 4-5. 2008.
98. Пиріг Р. Голодомор 1932–1933 років в Україні: Документи і матеріали. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія». 2007.
99. Плохій С. Картографування великого голоду у «Майбутнє минулого: нові погляди на історію України». Кембридж, Массачусетс: Гарвардський український науково-дослідний інститут. 2016.
100. Римаренко Ю. І. на службі у світовій реакції. про антинародну суть українського буржуазного націоналізму. К., 1968. 48 с.
101. Руднев В. Українські буржуазні націоналісти – агентура міжнародної реакції. К., 1955. 216 с.
102. Сербин Р., Куделя С. Голод в Україні, 1932-1933: Меморіальна виставка. Видавництво Канадського інституту українських студій, 2012.
103. Сірополко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні: суспільно-політичний та культурно-мистецький контекст. Київ: Наукова думка. 2018.
104. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років як інструмент політики деукраїнізації // Гілея: Науковий вісник. К., 2013. Випуск 74. №7.
105. Смолій В. А., В. М. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. Київ: Наукова думка. 2003.

106. Столиця відчаю. Голодомор 1932-1933 рр. на Харківщині вустами очевидців: свідчення, коментарі / Асоц. дослідників голодоморів в Україні; упоряд. Т. В. Поліщук. Харків; Нью-Йорк; Львів: Березіль, Вид-во М. П. Коць, 2006. 415 с.
107. Стронський Г. Й. Польське населення УСРР в умовах Голодомору 1932–1933 рр. // Український історичний журнал. 2017. № 4.
108. Терлиця М. правнукі погані. Українські націоналісти в Канаді м. терлиця. К.: Радянський письменник, 1960. 306 с.
109. Ткаченко Б. І. Під чорним тавром. Документи, факти, спогади : іст. розвідка про геноцид в Україні, і зокрема на Сумщині, в 1932-1933 роках, скріплена найвищим суддею - людською пам'яттю : Вид. 2-е, допов. Суми: Мрія-1, 2008. 782 с.
110. Хоменко А. Голодомор 1932-1933 років в Україні: документи і матеріали. Київ: Державне агентство України з питань архівів. 2005.
111. Черевко О. В. Голодомор 1932–1933 років на Черкащині: книга пам'яті в документах та спогадах. Черкаси, 2007.
112. Шаповал Ю. III Конференція КП(б)У: пролог трагедії голоду // Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україні та на Північному Кавказі, 1931–1933 рр. за редакцією В. Васильєва та І. У. Шаповал Київ: Генеза, 2001.
113. Юхновський І. Голодомор 1932-1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка : матеріали міжнар. наук. конф., Київ, 25-26 вересня 2008 р. / Український ін-т національної пам'яті. К. : Києво-Могилянська академія, 2009. 447 с.
114. Віртуальний музей Голодомору
<https://holodomormuseum.org.ua/news-museji/vidteper-ekskursiia-muzeiem-holodomoru-dostupna-onlajn/>

115. David R. Marples «Ethnic Issues in the Famine of 1932–1933 in Ukraine», *Europe- Asia Studies*, 2009. 505–518 p.
116. David R. Marples. Eduard Baidaus & Mariya Melentyeva Causes of the 1932 Famine in Soviet Ukraine: Debates at the Third All-Ukrainian Party Conference, *Canadian Slavonic Papers*, 2014. 56:3-4, 291-312 p.
117. Famine in Ukraine 1932–1933: Genocide by other means / Ed.: Taras Hunczak and Roman Serbyn. New York, 2007. 406 p.
118. Graziosi A. «The Soviet 1931–1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible and What Would Its Consequences Be?» *Harvard Ukrainian Studies*, 2004–2005. 1-4 p.
119. Graziosi A. *The Great Peasant War: Bolsheviks and Peasants, 1917–1933* Cambridge: Harvard Papers in Ukrainian Studies, 1996. 567 p.
120. Haliu M. *Organized famine in Ukraine 1932-1933*. Chicago, 1963. 48 p.
121. Holodomor, The Great Famine in Ukraine 1932-1933, Poland and Ukraine in the 1930s-1940s, *Unknown Documents from the Archives of the Secret Services*, Warsaw/Kiev, Institute of National Remembrance, Commission of the Prosecution of Crimes against the Polish Nation, 2009.
122. Hryshko W. *The Ukrainian holocaust of 1933*. Vol. 8. Toronto, 1983. 165 p.
123. Kharkhun V. Museumification of the Soviet Past in the Context of Ukrainian Memory Politics. *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*, 2018. 4(1), 42-67 p.
124. Mace, James Earnest. *Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918-1933*. University of Michigan, 1981.
125. Mark Tauger. Natural Disaster and Human Actions in the Soviet Famine of 1931-1933. *The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, 2001 No. 1509.

126. Martin B. The Holodomor Issue in Russo-Ukrainian Relations from 1991 to 2010. Graduate institute of international and development studies. Geneva, 2011.
127. Nicolas Werth. The Black Book of Communism: Crimes, Terror, Repression. Cambridge, MA: Harvard University Press. 2008
128. Nora P. Présent, nation, mémoire, Gallimard (Bibliothèque des histoires), Paris, 2011
129. Paščenko J. Genocidni zločin totalitarnog režima u Ukrajini. 1932-1933. Zagreb, 2008. 324 p.
130. Pigido-Pravoberezhny F. The Stalin famine : Ukraine in the year 1933. London: Ukrainian Publishers Ltd, 1953. 72 p.
131. Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. New York: Oxford University Press. 1986
132. Serbyn R. Krawchenko B. Famine in Ukraine 1932-1933 / International commission of inquiry into the 1932-1933 Famine in Ukraine. Edmonton, 1986. 192 p.